

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opricht 7 januari 1899

Bulletin

Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten en @MIT, Faculteit Bouwkunde TU Delft

Redactie

prof. dr. A.F.W. Bosman,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. R. Dettingmeijer (eindredacteur),
prof. drs. H.L. Janssen,
prof. dr. M.C. Kuipers,
prof. dr. K.A. Ottenheym,
dr. F.H. Schmidt,
dr. M.T.A. van Thoor,
prof. dr. D.J. de Vries (hoofdredacteur).

Kopij voor het Bulletin

Gaarne t.a.v. prof. dr. D.J. de Vries
RACM, Postbus 1001, 3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. U. Yland

Abonnementen

Voorlopig kantooradres:

Penningmeester KNOB

Postbus 67, 4850 AB Ulvenhout

Tel.: 0294 - 295556

E-mail: info@knob.nl

Web-site: www.knob.nl

Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar € 7

Abonnement en lidmaatschap KNOB: € 65;

€ 25 (studenten tot 27 jr) en € 50 (65+);

€ 125 (instelling etc.).

Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

KNOB

Mr. W.M.N. Eggenkamp (voorzitter), mw. drs. D.H.H. Scheerhout (vice-voorzitter), mr. dr. G. Medema (secretaris),
dhr. A.P.P. Met (penningmeester), mw. drs. M. Haaksman (studiedagen), mw. J.E. Oldenburger (lid).

Druk en Lay-out

Drukkerij Weevers

Postbus 22, 7250 AA Vorden

tel. 0575-55 10 10

ISSN 0166-0470

INHOUD

Nieuw Erfgoed en de noodzaak tot revisie (M. Kuipers en M.T. van Thoor)	129
John Veerman De Rotterdamse villa Maaslust en Berlage	130
Vincent van Rossem Moderne architectuur in de schaduw van het modernisme	138
Marie-Thérèse van Thoor Een verdwenen monument van katholieke emancipatie: de 'fraterfabriek' in Zeist	147
Marieke Kuipers Nieuw Erfgoed Erkend, reflecties op de recente monumentselectie	155
Publicaties	
Wim de Wagt, Piet Elling 1897-1962. Een samenstemmende eenheid (recensie Dolf Broekhuizen)	167
Herman van Bergeijk, Jan Wils. De Stijl en verder (recensie Dolf Broekhuizen)	168
Summaries	169
Auteurs	170

Richtlijnen voor auteurs Bulletin KNOB

Afbeeldingen omslag:

*Voorzijde: Keizersgracht 11-13 Amsterdam (foto Han van Gool,
BMA Amsterdam)*

*Achterzijde: A.J. van der Steur en G. Drexhage, TU Delft,
Werktuigbouwkunde, 1953 (foto RACM)*

BULLETIN KNOB

Jaargang 107, 2008, nummer 4

Nieuw Erfgoed en de noodzaak tot revisie

Dit themanummer van het *Bulletin* verschijnt mede ter gelegenheid van de KNOB/@MIT werkconferentie 'Nieuw Erfgoed - Nieuwe Opgave?' te Delft.

De vier bijdragen behandelen ieder vanuit een andere invalshoek de noodzaak om nieuw onderzoek te doen naar de architectuurontwikkeling en de monumentenzorg in de twintigste eeuw. De huidige geschiedschrijving vertoont nog vele lacunes door de sterke gerichtheid op architectuurvernieuwing en compleet nieuwe ontwerpen. In vergelijking met de 'moderne' architectuur in Nederland komen verbouwingen en traditionele werken in de meeste overzichten veel minder aan bod, hoewel zij een belangrijk deel uitmaakten van de totale bouwproductie en vaak heel moderne bouwwijzen en hulpmiddelen toepasten. Evenmin is tot nu toe veel aandacht besteed aan de omslag van voorheen nieuwe architectuur naar nieuw erfgoed en de culturele processen van waardering. Voor een revisie van zowel het historiografisch beeld als het architectonisch erfgoed ligt een enorm en veelzijdig werkterrein open dat voor grote verrassingen kan zorgen.

John Veerman beschrijft hoe zijn bouwhistorische speurtocht naar de bouw- en ontwikkelingsgeschiedenis van de in oorsprong negentiende-eeuwse Villa Maaslust in de Rotterdamse Muizenpolder leidde tot de verrassende ontdekking dat architect H.P. Berlage hiervoor in 1900 een sterk op modernisering gericht verbouwingsplan had ontworpen. Dit plan was nogal ingrijpend en is daarom in een compromis-vorm uitgevoerd en door weer latere wijzigingen slechts ten dele herkenbaar gebleven. Een dergelijke casus biedt een goed inzicht hoe lastig de architectonische opgave tot modificatie een eeuw geleden al was.

Vincent van Rossem betoogt dat de 'moderne' architectuur in de eerste helft van de twintigste eeuw een veel grotere veelzijdigheid laat zien dan uit de latere historiografie naar voren komt, zoals diverse kantoorgebouwen en warenhuizen. Tevens beschrijft hij de wisselwerking tussen modernisering, welstand en monumentenzorg bij de herplaatsing van beeldbepalende bouwfragmenten bovenop vroeg-twintigste-eeuwse panden in de historische binnenstad van Amsterdam. Hierbij

speelde bouwinspecteur Eelke van Houten een zo belangrijke rol dat deze panden naar hem zijn vernoemd. Het is een vorm van interventie die in het architectuurdebat tot grote meningsverschillen heeft geleid, maar die ook getuigt van een grote zorg om het stadsschoon en het stedelijk functioneren.

Marie-Thérèse van Thoor behandelt aan de hand van de voormalige St. Jozef-Kweekschool te Zeist (1932), aspecten uit het werk van architect Willem Maas en de rol van de gemeentelijke monumentenzorg wanneer hergebruik aan de orde is. Maas behoort tot de architecten die in de historiografie slechts een ondergeschikte plaats krijgen. Dat heeft zijn weerslag op de omgang met zijn scheppingen, ook indien daar gerenommeerde kunstenaars als Charles Eyck aan hebben meegewerkt. Voor een kantoorgebouw is de 'Fratersfabriek' ingrijpend verbouwd en de kapel gesloopt. Dat kon relatief makkelijk omdat de school indertijd te jong was voor een wettelijke monumentenstatus.

Marieke Kuipers tenslotte geeft een terugblik op de recente selectie van honderd 'topmonumenten' uit de periode 1940-1958. Beleidsmatig geldt dit als 'Nieuw Erfgoed'. Aan de nieuwheid kleeft echter ook een zekere dubbelzinnigheid zowel naar leeftijd als naar waardstelling. Het idee van een 'Top 100' blijkt in een lange traditie te staan van een behoefte aan kwalitatief onderscheid naar schoonheid en bijzonderheid. Tegelijkertijd moet de huidige selectie breder worden opgevat en wel als een eerste urgentie-inventaris van het architectonisch erfgoed van het midden van de twintigste eeuw in Nederland. De neiging om kwantitatieve limieten te stellen aan monumentselecties maakt het oordeel weliswaar scherper maar verhult dat de verhouding tussen oudbouw en nieuwbouw steeds onevenwichtiger is geworden. Dat maakt de noodzaak tot vervolgonderzoek, aanvullende beschermingsacties en een revisie van de architectonische opgave alleen maar groter.

Namens de redactie,
Marieke Kuipers en Marie-Thérèse van Thoor

De Rotterdamse villa Maaslust en Berlage

John Veerman

De villa Maaslust

Het huis Maaslust, nu met het adres Parklaan 9, staat in de Muizenpolder, welke is gelegen tussen de Parklaan en de Westzeedijk, westelijk van de oude stad. Sinds de aanleg tegen het eind van de 13de eeuw van de zeedijk – later de Schielandsche Hoge Zeedijk genoemd – was dit buitendijks land. Het werd voornamelijk gebruikt als weidegrond met in de 17de eeuw hier en daar, maar in toenemende mate, een tuin met enige gebouwen. Bij een muizenplaag in 1633 kreeg het gebied zijn naam Muysverdriet. In 1702, na vele overstromingen, besloot de Vroedschap tot inpoldering waarna ook de naam veranderde. In de 18de eeuw werd de Muizenpolder een tuinenlandschap met buitenhuizen, theeoepels en orangerieën. Het landelijke karakter maakte in de loop van de 19de eeuw geleidelijk plaats voor de bedrijvigheid die kwam met de aanleg van het Nieuwe Werk, de Veer- en Zalmhaven en de later weer gedempte Westerhaven. Tegelijkertijd breidde een deel van de Rotterdamse elite zijn in de Muizenpolder gelege buitenhuis uit.

Recente publicaties van Machteld van Limburg Stirum en van Thimo de Nijs bieden waardevolle informatie over de Rotterdamse elite in deze periode.¹ Eerstgenoemde auteur geeft enige details over Maaslust. Veel meer is er over de villa niet geschreven. Ter plaatse van Maaslust lagen aanvankelijk drie

tuinen met vermoedelijk nog bescheiden architectuur. Het eerste huis Maaslust werd omstreeks 1749 gebouwd. Dat huis is van enkele prenten bekend en staat in omtrek ook op de 19de-eeuwse kaarten. In het tweede kwart van de 19de eeuw is het huis aanzienlijk vergroot door de toenmalige eigenaar, jonkheer mr. D.G. van Teylingen. Bankier Mr. Rudolph Adriaan Mees kocht het buiten in 1846 van koopman Richard Smith voor f 28.500,--. De zoon van genoemde bankier, ook met de naam Rudolph Mees, gaf vier jaar na het door vererving in bezit krijgen opdracht tot afbraak en nieuwbouw van Maaslust. De herinneringssteen in de achtergevel vermeldt: 'DE EERSTE STEEN GELEGD DOOR JUSTINE ADRIANA MEES, oud 11 jaren 24 augustus 1874.'. De bouwsom was f 107.828,--.

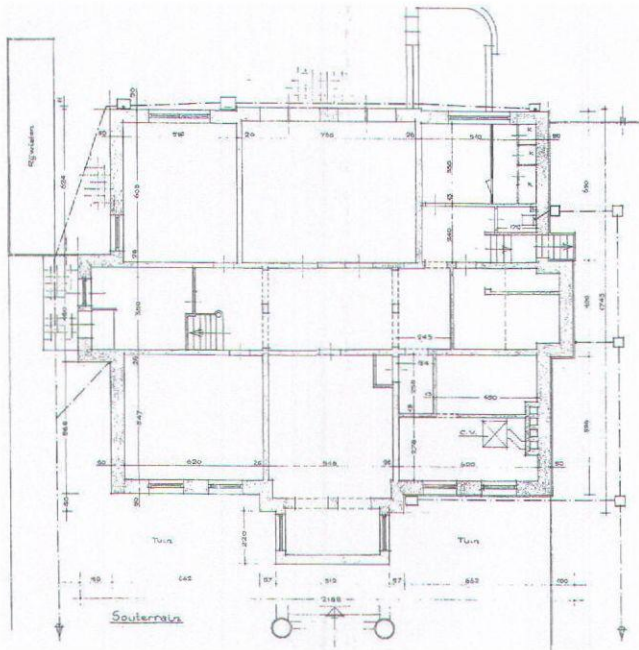
De plannen voor de nieuwe villa kwamen van de architecten J.M. van Binsbergen en J.C. Bellinghout. Ofschoon geen illustere namen, wisten de ontwerpers, zoals blijkt uit het gerealiseerde gebouw, wat er voor nodig was om de rijke burgerij van een gepast decor te voorzien. Het werd een groot symmetrisch opgezet huis met souterrain, bel-étage, verdieping en zolder. Alle gevels kregen een middenrisaliet (afb. 1-2). Het middendeel van het huis werd voorzien van een hoger dak. De plattegronden waren streng geordend, met geschakelde vertrekken aan voor- en achterzijde van een dwars gelegen middengang (afb. 3-6). In de details tekende zich de rijkdom van de opdrachtgever af: stucplafonds, betim-

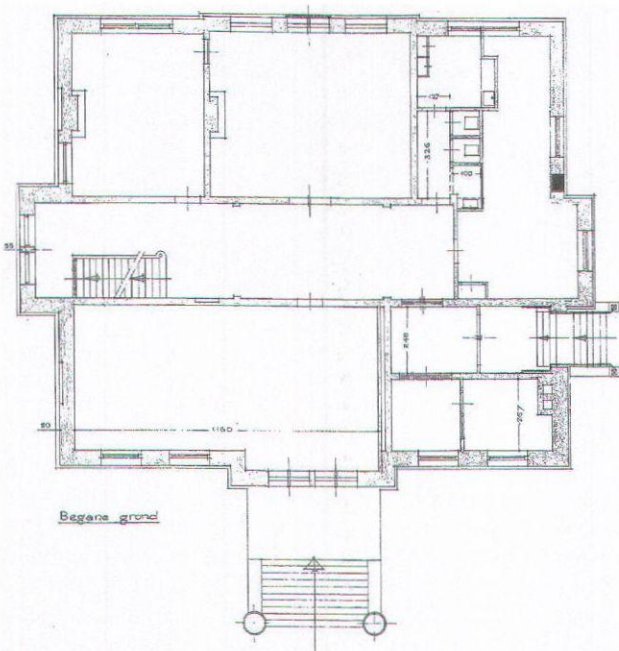
Afb. 1. Rotterdam, Parklaan 9, villa Maaslust, de voorgevel nu (foto auteur)

Afb. 2. 'Maaslust', de achtergevel nu (foto auteur)

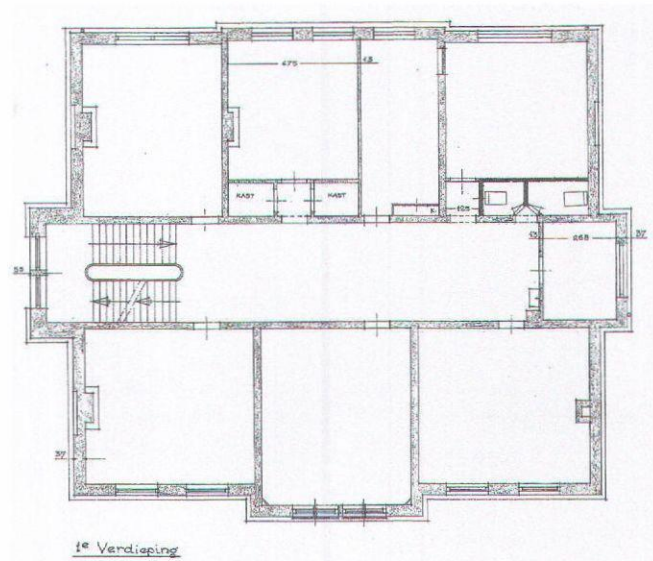

Afb. 3. 'Maaslust', plattegrond van het souterrain in de huidige toestand (Rijksgebouwendienst [RGD], 1979)

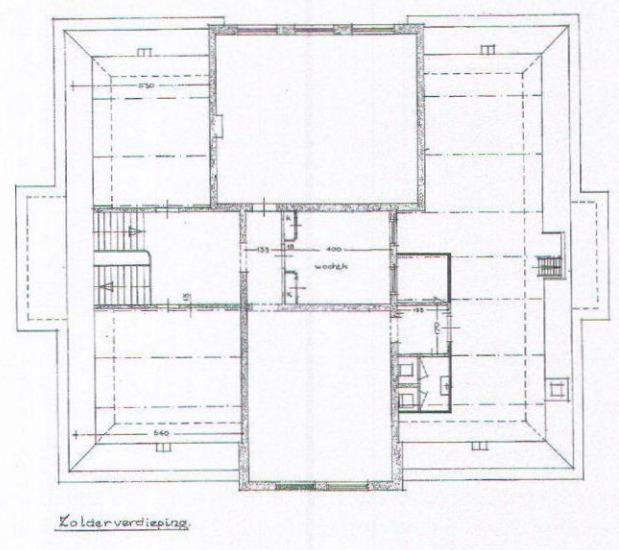

Afb. 4. 'Maaslust', plattegrond van de bel-etage in de huidige toestand (RGD, 1979)

meringen, wandbespanningen en marmeren platen binnen, grote ruiten in de vensters, allerhande ornamenten (waaronder 'Griekse') en hardsteen aan het exterieur. Vader en zoon Jan David en Louis Paul Zocher – wél vooraanstaande ontwerpers – kregen de opdracht voor de landschapstuin. Aan het begin van de 20ste eeuw werd reeds een grote ver-

Afb. 5. 'Maaslust', plattegrond van de eerste verdieping in de huidige toestand (RGD, 1979)

Afb. 6. 'Maaslust', plattegrond van de zolder in de huidige toestand (RGD, 1979)

bouwing uitgevoerd, welke we hieronder behandelen. Later, gedurende het grootste deel van de 20ste eeuw, was het gebouw in handen van de staat der Nederlanden. Het diende ondermeer de directie van de Belastingdienst. Zoals vaker, hadden hier onder de regie van de Rijksgebouwendienst de bestemming van het gebouw enerzijds en de kunst- en architectuurhistorische waarden anderzijds niet altijd hetzelfde gewicht; ondanks de status van rijksmonument schreed de kaalslag langzaam voort. In de laatste decennia was Maaslust weer particulier bezit. Ook dit deed het interieur weinig goed, hoewel behalve in de aankleding echt fundamentele ingrepen achterwege bleven.

Afb. 7. 'Maaslust', de uit 1900 stammende entree in de rechterzijgevel (foto auteur)

Afb. 8. 'Maaslust', tekening van de rechterzijgevel in de huidige toestand (RGD, 1979)

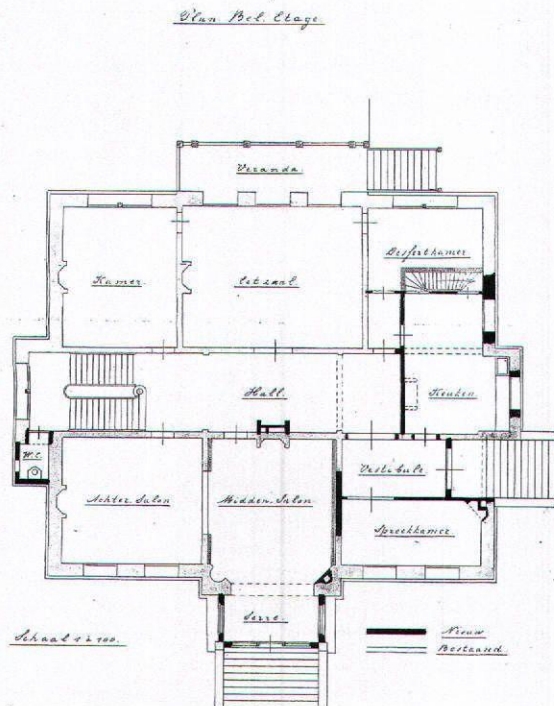
Het onderzoek

Voorafgaand aan een volgende verbouwing is in november/december 2007 bouwhistorisch onderzoek in opdracht van ProDelta uitgevoerd.² Het pand was en bleef een kantoor. Tijdens de opname van het gebouw tekende zich een handvol bouwfases af. Een aanzienlijke wijziging van de entree en de aangrenzende vertrekken heeft omstreeks 1900 plaatsgevonden. Deze datering is in de eerste plaats gebaseerd op materiaalgebruik en vormgeving zoals bij de Jugendstilornamenten van het toegangshek en van de hoofdentree van het pand met de luifel, de relingen langs de toegangstrap en de voordeur (afb. 7-9). Later, nog voor de Rijksgebouwendienst zich manifesteerde, zijn relatief bescheiden wijzigingen aan de indeling en de aankleding doorgevoerd. Eens per ongeveer vijftien jaar vonden modernisering plaats. Deze fasen zijn te herkennen aan materiaal- en kleurgebruik, aan de inrichting en aankleding van keukentjes en toiletten, aan parketvloeren, dubbele beglazing op diverse plaatsen, installaties en systeemplafonds.

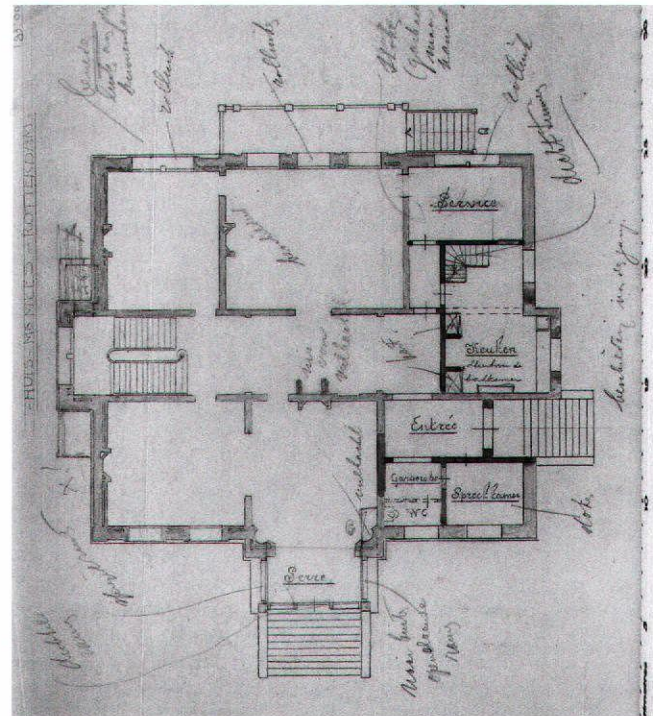

Afb. 9. 'Maaslust', de pui (uit 1900) tussen portaal en gang, gezien vanuit de gang. Merk op dat beide ruimten eenzelfde stucplafond (uit 1874) hebben (foto auteur)

Het archiefonderzoek gaf onderbouwing aan onze hypothesen. Bouwtekeningen uit 1874 werden niet gevonden. Wel bleek het Rotterdamse gemeentearchief een blauwdruk te bewaren waarop de 'nieuwe toestand' van de begane grond na de verbouwing van omstreeks 1900 is weergegeven (afb. 10). Hiermee was ook de nieuwbouwsituatie van 1874 in grove trekken te reconstrueren. Zeker is, dat er in 1938 verbouwd is, maar de plannen zijn ons, vooralsnog, onbekend. Het gemeentearchief kent bij de bouwtekeningen een lacune voor de periode 1905-1940. Het archief van Bouw- en Woningtoezicht werd bewaard in het Stadstimmerhuis aan het Haringvliet in het centrum. Het werd na het bombardement aan het begin van de Tweede Wereldoorlog door brand verwoest. De archieven geven verder een redelijk goed inzicht in hoe vanaf 1948 stapsgewijs de luxe verdween die Rudolph Mees zich had gepermitteerd.

Afb. 10. 'Maaslust', de blauwdruk uit het gemeentearchief – hier in negatief weergegeven – waarnaar de verbouwing van 1900 is uitgevoerd (Archief Bouw- en Woningtoezicht, 4-5-1900 BW 636, Gemeentearchief Rotterdam)

Afb. 11. 'Maaslust', het 'praatplaatje' dat aan de definitieve plannen vooraf ging (Archief H.P. Berlage, 0187-003, Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam [Nai])

De verbouwing in 1900

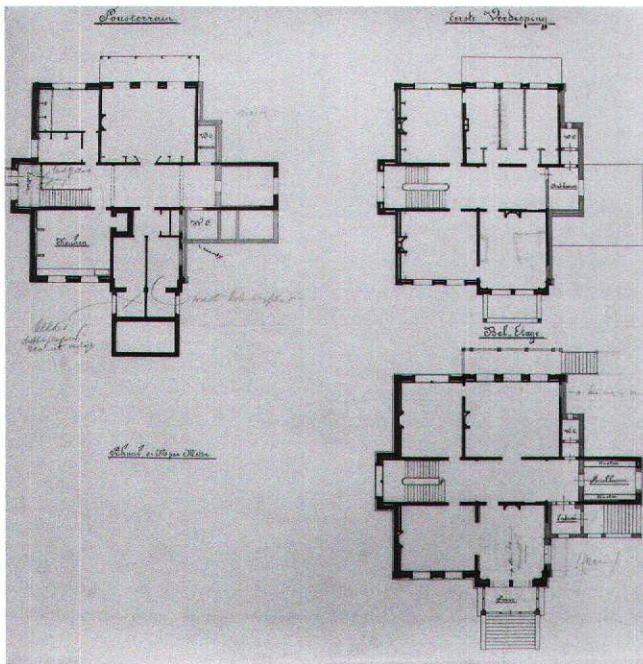
In haar boek over de Muizenpolder maakt Van Limburg Sturum de opmerking dat Wijnand Mees, bewoner vanaf 1899, "met de bekende architect Berlage enkele veranderingen in het huis [heeft] laten aanbrengen".³ Aanvankelijk hebben we deze mededeling voor kennisgeving aangenomen. Nadat echter bij een aantal details gebleken was hoezeer de auteur op de hoogte was van de feiten, werd het toch aantrekkelijk om de veronderstelde invloed van Berlage nader te onderzoeken.⁴ De blauwdruk in het Rotterdamse gemeentearchief geeft ontegenzeggelijk de bel-étage van Maaslust weer. Er is door de architect geen signatuur of stempel aangebracht, maar de tekenwijze en het handschrift horen thuis rond het begin van de 20ste eeuw. Vanwege de genoemde lacune in het gemeentearchief moet de tekening op zijn laatst in 1905 zijn gearchieveerd. Het precieze jaartal blijkt opgesloten te zitten in het inventarisnummer: 4-5-1900 BW 636. De stilistische kenmerken van sommige details van het gebouw (zie bijvoorbeeld de genoemde luifel boven de entree en het beslag op de deuren) komen met die datering overeen.

Hoe kan Hendrik Petrus Berlage hier mee verbonden worden? De overzichtswerken en monografieën sommen diens ontwikkeling en schetsen op, meestal in chronologische volgorde.⁵ Het gaat daarbij eigenlijk altijd over nieuw ontworpen gebouwen en in de oeuvrelijsten vindt men Maaslust niet. Evenmin komt de villa voor temidden van de omstreeks 1900 ontstane

werken in de chronologisch geordende inventarislijst van het Archief H.P. Berlage, bewaard in het Nederlands Architectuurinstituut (NAi) te Rotterdam. Tekeningen van het huis worden echter gevonden in een restcategorie in de Berlage-inventaris. Zij zijn genummerd BERL 0187.001 t/m 004: 'Woonhuis voor dhr. Mees'. Dit is een bijzonder interessante set. We treffen de calque aan waarnaar de hierboven behandelde blauwdruk is vervaardigd en waarnaar de wijzigingen aan de bel-étage zijn uitgevoerd. Met grijs gevulde muren zijn op de plattegrond de reeds bestaande muren en de zwarte zijn de nieuwe. Goed is te zien waar de serre, de stookplaatsen, wanden, vensters en een wc moesten worden toegevoegd. De andere drie tekeningen tonen de voorafgaande ontwerpstadia. Hiervan geven twee tekeningen grofweg hetzelfde weer. Op beide is uitsluitende de plattegrond van de bel-étage weergegeven. De muren zijn met magenta (bestaand) en rood (nieuw) ingekleurd (afb. 11). Van sommige ruimten is de functie in geïntegreerde letters aangeduid. Met een grote hoeveelheid potloodbijschriften in een vlotter handschrift worden ook gewenste veranderingen op het plan aangegeven. In enkele gevallen geven de bijschriften echter juist aan wat op dat moment aanwezig is. Deze bladen zullen op tafel hebben gelegen bij het overleg met Wijnand Mees, die Maaslust in 1899 van zijn vader Rudolph erfde en meteen tot verbouwing wilde overgaan. De doorhalingen en bijschriften maken duidelijk dat de ideeën van de architect niet altijd zijn aanvaard. De plannen betreffen vooral veranderingen aan de rechterzij-

de van het pand. De hoofdentree had zich vanaf de nieuwbouw in 1874 in de middenrisaliet van de rechtergevel bevonden. Daarachter lag een vestibule die toegang gaf tot de in het midden van het pand dwars gelegen gang. In 1900 wilde men in dit deel van de bel-étage een keuken aanbrenge. Een nieuwe trap moest de verbinding met een andere keuken, eronder in het souterrain, gaan vormen. In samenhang hiermee werd de bestaande entree in de rechterzijgevel naar voren gehaald. In het achterste of rechterdeel van de zijgevel werd (of was reeds) een toegang tot het souterrain geplaatst. Het vertrek rechtsvoor, dat aanvankelijk deel uitmaakte van een driedelige suite, werd door de ingreep gereduceerd tot een veel kleinere spreekkamer met garderobe.

Deze toestand bestaat vandaag de dag nog: in het voorste (of linker) deel van de rechterzijgevel bevindt zich de entreepartij met een trap van hardsteen. Deze trap begint buiten de rooilijn en loopt het portiek in. Het buitenste deel van de trap wordt geflankeerd door gesmede balustrades en heeft een rijk versierde, deels ijzeren, deels glazen luifel. Het portiek wordt afgesloten door een blank gelakte deurpartij met siersmeedwerk. Hierachter ligt een vestibule die aan voor- en achterzijde door eenvoudiger puin wordt begrensd. Vloer en lambriering bestaan uit marmerplaten. Opvallend is het stucplafond met omlopende bloklijsten. Dit plafond is van exact hetzelfde type als dat van de monumentale dwarsgang die aan de achterzijde op de vestibule aansluit. Voor de vestibule ligt het bescheiden vertrek, dat als spreekkamer diende. De tekeningen met magenta deelden dit nog verder op om ruimte te bieden aan een garderobe en een wc, maar dit is niet uitgevoerd. In plaats daarvan kwam er aan de linkerzijde van het huis een uitbouw met wc. Op tekening werd die uitbouw eerst achter

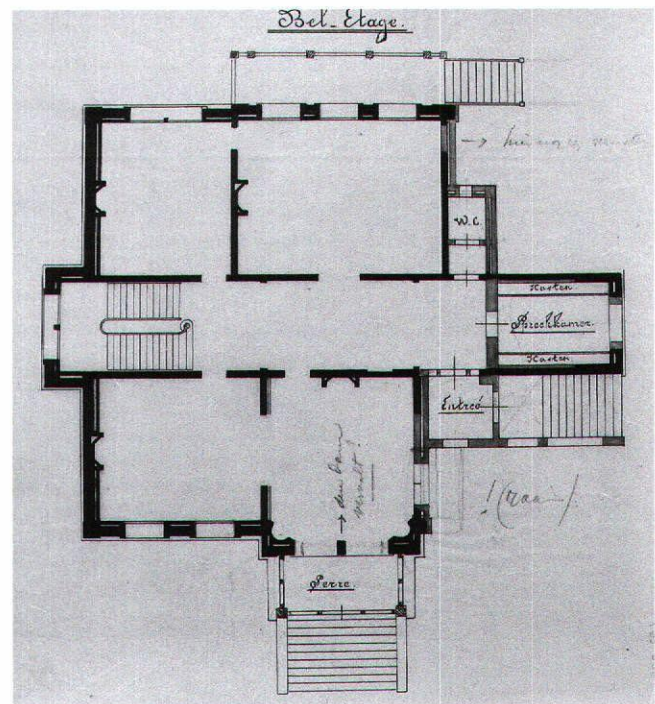

Afb. 12. 'Maaslust', de plattegronden bij Berlages vroegste plannen (Archief H.P. Berlage, 0187-004, NAI)

de risaliet van de linker zijgevel geplaatst, maar hij ging met enkele potloodhalen naar de voorzijde. Hoewel de verdere opdeling van het vertrek rechtsvoor achterwege bleef, maakte het uitgevoerde plan een eind aan de heldere structuur van voorvertrek, gang (met entree) en achtervertrek. Dit blijkt uit de calque en de blauwdruk die de uiteindelijke plannen weergeven én uit de tegenwoordig ter plaatse aanwezige indeling en bouwsporen.

Rigoureuze plannen

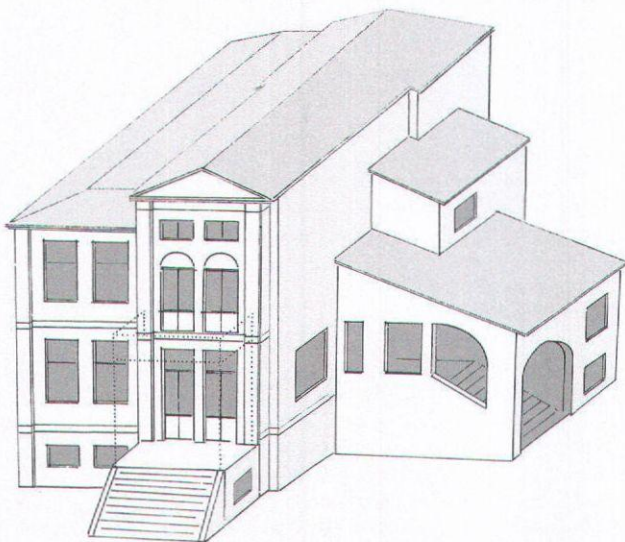
Het vierde blad in het NAI beeldt in plattegrond zowel souterrain, bel-étage als eerste verdieping af (afb. 12 en 13). Op deze plattegronden zijn de bestaande muren zwart gekleurd en de nieuwe magenta. Naast de geïnkte opschriften staan nadere bepalingen in potlood. De keuken wordt in deze variant linksvoor in het souterrain gesitueerd. Dit vertrek zou dan tegen zijn linkerwand een stookplaats krijgen. Onderin het trappenhuis, achter de risaliet van de linkerzijgevel, moest een nieuwe toegang tot het souterrain komen. Belangrijker zijn de voorgestelde wijzigingen in het rechterdeel van de plattegrond. Zij hebben betrekking op alledrie de afgebeelde bouwlagen. De architect wilde het deel van Maaslust dat rechts van de voorgevelrisaliet is gelegen grotendeels slopen en vervangen door nieuwbouw. De rooilijn van de bestaande risaliet van de rechtergevel zou worden aangehouden. Op het niveau van het souterrain en van de bel-étage werden de muren voor, achter en rechts van de gang gehandhaafd. Aan de voorzijde zou een uitbouw worden gerealiseerd die even

Afb. 13. 'Maaslust', uitsnede uit de zelfde tekening. De bel-étage, waarvan het rechtse deel, als het aan Berlage had gelegen, geheel vernieuwd zou worden (Archief H.P. Berlage, uitsnede uit 0187-004, NAI)

breed was, maar half zo diep als het gesloopte stuk. In deze nieuwe strook moest de zijentree komen te liggen. Achter was een smalle maar hogere uitbouw voorzien met wc's op bel-étage en eerste verdieping. De architect programmeerde tegen de voor- én achtergevel een serre – om de opgegeven ruimte te herwinnen en om de toekomstige bouwmassa een nieuwe, meer gecentraliseerde compositie te geven.

De hier als laatste beschreven plannen staan duidelijk het meest ver af van wat uiteindelijk is gerealiseerd. Een schets geeft een indruk van wat de ruimtelijke gevolgen zouden zijn geweest (afb. 14). De plannen stammen uit het vroegste stadium, waarin de architect gewoon maar eens aan de gang is gegaan met een 'programma van eisen'. Dit programma is bewaard gebleven. Het kwam in de vorm van notities op twee folioblaadjes tevoorschijn uit het Archief H.P. Berlage in het NAI (de tekst is hierachter opgenomen als bijlage). Niet alleen geeft het programma de wensen van Wijnand Mees weer, het biedt ook inzicht in wat in het jaar 1900 reeds bestond en/of toegevoegd was: de kamer links achter in het souterrain waarin een gedecoreerde stucplafond wordt aangetroffen, blijkt de biljartkamer; de vaste kastenwand in een achtervertrek op de eerste verdieping werd door Berlage ontworpen (later opnieuw vertimmerd); het achterbalkon bestond in 1900 al, maar moest met ruiten worden dichtgemaakt en kreeg een tuintrap; een deur met een witje als bovendeurstuk werd uit de middensalon aan de voorzijde verwijderd; het witje verhuisde naar de achtersalon; etc. Leuk zijn de vermeldingen van 'Roepers' (spreekbuizen?), van 'Electrischlicht in eenige kamers' en van de 'Telephoon'. Het programma leert ook dat het schilderwerk serieus ter hand werd genomen. Misschien blijkt later uit kleuronderzoek wat Berlage liet wegwerken – zoals de wandschildering waarvan op de praatplaat sprake is ('beschilderd', afb. 11)? – en welke alternatieven hij voorstelde.

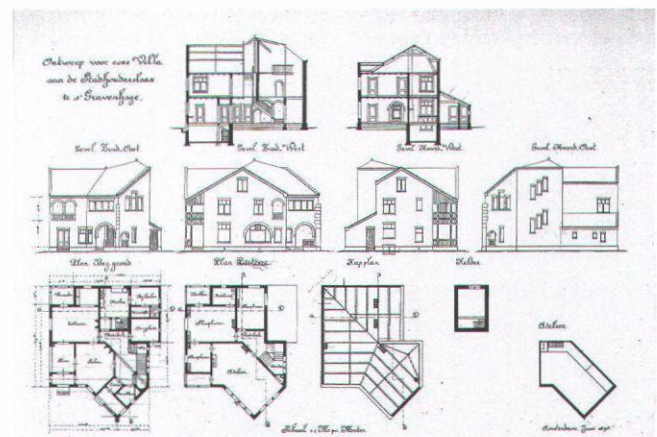
Afb. 14. 'Maaslust', een indruk van het uiterlijk van de villa na realisatie van Berlages aanvankelijke plannen. De vorm van de vensters van het rechterdeel is uiteraard speculatief, uitgezonderd hun breedte (schets auteur)

De lijst met eisen en de reeks plattegronden maken duidelijk dat Wijnand Mees, toen hij in 1899 eigenaar werd, modernisering verlangde. Afgaande op de gevonden ontwerpen heeft de gekozen architect in eerste instantie de vrije hand gekregen. Maar deze bouwmeester ging kennelijk te ver; een compromis moest worden gezocht en werd gevonden.

Hendrik Petrus Berlage

Renovaties van bestaande gebouwen zijn in Berlages oeuvre uitermate schaars. Is het feit dat de tekeningen en de eisenlijst in het Berlage-archief van het NAI worden gevonden eigenlijk wel voldoende grond om de verbouwing van Maaslust aan Berlage toe te schrijven? Bij de beantwoording van die vraag lijkt 'grafologisch' onderzoek geen doorslag te kunnen gaan geven. Wat zegt het ons bijvoorbeeld dat op Berlages schetsontwerpen de titel heel vaak in kapitalen tussen twee horizontale strepen staat? De hier besproken set tekeningen vertoont een tekenrant die omstreeks 1900 algemeen gangbaar was. Ook moet men zich bedenken dat Berlage in deze periode al beschikte over een bureau van een behoorlijke omvang en dat het uitwerken en inkten van tekeningen en het vervaardigen van opschriften door hem aan anderen kon worden overgelaten (de vraag of de doorgehaalde S in 'Souterrain' en 'Serre' typisch Berlage was, is daarom bijvoorbeeld weinig relevant).⁶

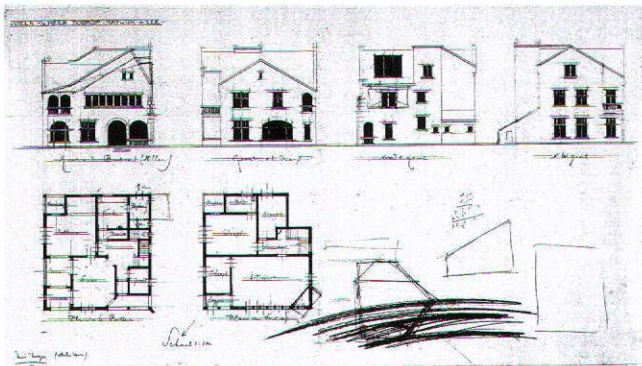
Van belang is dat we bij de Maaslustplannen het architectonische handschrift van Berlage aantreffen. De architect wilde de strenge symmetrie van het gebouw doorbreken. Het nieuwe programma gaf hem aanleiding om met de indeling ook het uitwendige drastisch te wijzigen. Helaas zijn er geen schetsen van de beoogde opstand gemaakt (althans niet overgeleverd), maar men kan er zeker van zijn dat er onder Berlages handen van dat neoklassieke uiterlijk weinig over was gebleven. De bouwmassa die hem voor ogen stond kunnen we ons op grond van de eerste schetsen immers voorstellen (afb. 14).

Afb. 15. Den Haag, een min of meer gelijktijdig ontwerp (1898) van Berlage voor een huis aan de Stadhouderslaan (Archief H.P. Berlage, NAI)

Berlage wordt beschouwd als een van de belangrijkste wegbereiders van de Nederlandse modernistische of functionalistische architectuur van de 20ste eeuw.⁷ In menig handboek wordt hij onder het kopje *Rationalisme* behandeld. Hij kreeg een internationale opleiding, waarbij kennis kon worden gemaakt met zowel traditionele als vooruitstrevende opvattingen.⁸ Toen Maaslust werd gebouwd studeerde Berlage in Zwitserland en hij zou pas in 1881 na zijn Grand Tour door Duitsland en Italië in Nederland terugkeren. Het architectuurdiscours was hier, zoals in het buitenland, in die jaren levendig; de generaties of gezindten botsten. De jonge architect mengde zich er volop in. Hij keerde zich tegen het neoclassicisme en, later, het eclecticisme en propageerde een eerlijker bouwen, waarin materiaal en constructie zouden worden getoond zoals zij waren – in plaats van verbloemd, vermomd en verfraaid. Hierin stond Berlage geenszins alleen, wel was hij snel een van de meest succesvolle architecten van zijn generatie door onder andere de alternatieven die hij bood. Dit is niet de plaats om Berlages woorden en daden nog eens in hun context te beschouwen.⁹ Met enkele ontwerpen die de architect tegen 1900 maakte, willen we slechts illustreren dat er in de voorafgaande decennia veel was veranderd (afb. 15 en 16). Ten goede, schreef hij zelf in 1900, doelend op de Nederlandse architectuur.¹⁰ Maar de veranderingen voltrokken zich ook in zijn persoonlijke ontwikkeling. De plannen met Maaslust passen goed in die ontwikkeling. Wanneer zijn villaontwerpen worden beschouwd (tot 1914 ontstaan er ongeveer twintig), valt op dat Berlage er vanaf 1892 naar streefde om de plattegrond te rationaliseren. De ontwerpen tonen dat steeds meer vanuit functie werd gedacht. De centrale hal kreeg zijn plek in de plattegrond als gevolg van de logische ordening van de vertrekken. De plaats van de vestibule en van het trappenhuis werd op vergelijkbare manier een afgeleide, net als de positie van vensters en daar weer uit voortvloeiend de composities van gevels en bouwmassa. De symmetrie die in de ontwerpen dominant werd, is zo ook te beschouwen als een *gevolg*.

Beweren dat Berlage rigoureuus de zaag wilde zetten in de naar ouderwetse maatstaven gebouwde villa Maaslust uit afkeer van klassieke elementen zoals het hoofdgestel, het timpaan en de symmetrie, gaat daarom wat te ver. Maar de wijze

Afb. 16. Katwijk aan Zee, het eerste, niet uitgevoerde ontwerp (1898) voor de villa van Jan Toorop (Archief H.P. Berlage, NAI)

Bijlage

Beschrijving

Staat van werkzaamheden voor de verbouwing van het huis van de Weledelgestr Heer Mr. W. A. Mees aan de Parklaan te Rotterdam

Soustrerrain

- 1^e Afsluiten der trappen naar de Bel-Etage.
- 2^e Stookgelegenheid in de gang van het Soustrerrain.
- 3^e Nieuwe kelder onder de dessertkamer.
- 4^e Kolenhok onder de serre met raam tegenwoordige stoep met raam naar buiten.
- 5^e deur van de kluis veranderen.
- 6^e glasdeuren tuin en biljartkamer met luiken binnen sluiten.

Bel-Etage

- 1^e Voordeur met kozijn en stoep verplaatsen.
- 2^e nieuwe spreekkamer met stookplaats en glasdeur in de vestibule.
- 3^e nieuwe keuken met trap naar het soustrerrain. raam verplaatsen en schoorsteen.
- 4^e in de serre een kast wegbreken en stookgelegenheid om een gaskachel te maken, lift wegbreken.
- 5^e Zaal verven, behangen enz. balkon gedeeltelijk met glas bezetten aan vier kanten en boven afdekken met glasramen.
- 6^e trap van het balkon naar den tuin.
- 7^e Alle raamkozijnen aan de achterkant van rolluiken te voorzien
- 8^e In den hall : schoorsteen voor vulkachel en het verven der muren.
- 9^e Middensalon : een deur met witte wegnemen ('t witte naar achtersalon overbrengen.
- 10^e bordes bij de kamer trekken en inrichten voor serre
- 11^e tuimelraam of ventilator
- 12^e jalouziën
- 13^e schoorsteen in de middensalon van vulkachel.
- 14^e Nieuwe W.C. aan de Westzijde van het huis

1^e Verdieping

- 1^e badkamer in slaapkamer uitkomend van houten beschotten in aangrenzende voorkamer.
- 2^e een der deuren van slaapkamer naar gang dichtmaken
- 3^e tuimelraam of ventilator in slaapkamer.
- 4^e kastbetimmering in slaapkamer.
- 5^e achterkamer lift wegbreken. [pagina-einde]

Zolderverdieping

- 1^e voorkamer

Diverse werken

- 1^e alle trappen en gangen verven.
- 2^e tuin ophogen tot balkontrap (zand)
- 3^e ijzersen spijlen soustrerrainramen (voor)
- 4^e " " hekken tot afsluiting tuin.
- 5^e het huis van buiten verven (in 't najaar) [8 of ?]
- 6^e Alle ramen en deuren met sluitingen nazien
- 7^e Roepers
- 8^e Telefoon.
- 9^e Electrischlicht in eenige kamers.

waarop de architect het neoclassicisme van Van Binsbergen en Bellinghout wilde uitvlakken en tegelijkertijd asymmetrie wilde doorvoeren (hoe functioneel was dit eigenlijk geweest?), komt uit Berlages vroegste plannen met Maaslust wel als tamelijk agressief naar voren. Wijnand Mees heeft het niet goed gevonden. Opdrachtgever en architect zijn tot een misschien voor beiden onbevredigend compromis gekomen. Jammer genoeg is van dat vergelijk, door de voortgaande ver-obering in de afgelopen eeuw van Maaslusts aankleding, niet veel meer te zien: in die aankleding bestond na Berlages ingreep het laat-19de-eeuwse discours eigenlijk nog voort.

Noten

- 1 M. van Limburg Stirum, *De Muizenpolder in Rotterdam met zijn buitens en bewoners in de 18e en 19e eeuw*, Rotterdam 2001; T. de Nijs, *In veilige haven. Het familielevens van de Rotterdamse gegoede burgerij 1815-1890*, Nijmegen 2001 en P. van de Laar; M. van Jaarsveld, *Historische Atlas van Rotterdam*, Amsterdam 2004. Een van de oudste gevonden bronnen over de Muizenpolder is nota bene geschreven door Rudolph Mees: 'De Muizenpolder door R. Mees' in het *Rotterdams Jaarboekje* 1917, 114-126. Drie jaar later verscheen R. Mees, *Gedenkschrift van de firma R. Mees en Zonen ter gelegenheid van haar tweehonderdjarig bestaan 1720-1920*, Rotterdam 1920. Dit geeft geen relevante informatie over de villa Maaslust.
- 2 Uitgevoerd door Dröge, Bureau voor Bouwhistorie, Leiden.
- 3 Van Limburg Stirum 2001, 141.
- 4 Van Limburg Stirum is uiterst terughoudend met het prijsgeven van de bronnen. Terwijl sommige 19de-eeuwse brieven integraal worden afgedrukt, is de enige bronverantwoording een opsomming van bezochte archieven en instituten op het achterste schutblad.
- 5 Relevante Berlageliteratuur: S. Polano, *Hendrik Petrus Berlage. Het complete werk / Opera Completa*, Alphen aan de Rijn 1988/Milano 1987 en C.H.A. Broos, P. Singelenberg en E.R.M. Taverne (red.), *H. P. Berlage, 1856-1934. Een bouwmeester en zijn tijd*, Bussum 1975 (*Nederlandsch Kunsthistorisch Jaarboek* 25 [1974]), p.IX.
- 6 Als argument voor de toeschrijving aan Berlage mag ook niet worden aangevoerd dat de fa. Mees en de architect later nog contacten onderhielden. Het Berlage-archief in het NAI bevat brieven van 15 en 17 mei 1924, 5 en 7 december 1927 en 13 mei 1933. Er is sinds de renovatie van Maaslust te veel tijd verstreken. De briefjes uit 1924 en 1933 hebben bovendien betrekking op bankzaken. De brief van mr. W.A. Mees, gedateerd 5 december 1927, is interessant. Hierin wordt uiteengezet dat men het kantoorpand aan het (Rotterdamse) Beursplein wil verbouwen. Het naastgelegen Poolsch Koffiehuis is aangekocht en daar moet een uitbouw van het kantoor verrijzen. Mees vertelt dat Van der Heyden en Van Nieuwenhuizen al plannen hebben gemaakt. Men wil echter dat een andere architect het gevelontwerp bekijkt, om te zien of het nieuwe goed op het oude aansluit en voldoet aan 'aesthetische eischen'. Berlages antwoord (op 7 december) is kort: maandagochtend zal hij komen praten. Verdere correspondentie ontbreekt. Hoe het komt dat de fa. Mees in de periode 1930-'34 ter plaatse een nieuw kantoor liet bouwen naar plannen van A.J. Kropholler en A.A. van Nieuwenhuizen, zou nog eens uitgezocht kunnen worden.
- 7 Die status geniet Berlage al zeer lang. Als enige architect werd hij hoog genoeg geacht door Jan en Annie Romein om in hun beroemde 'Erflaters' uit 1938 te worden geportretteerd. J. en A. Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen. Geïllustreerd met 198 afbeeldingen*. Amsterdam 1977 [1938], 'H.P. Berlage. Bouwmeester der beurs', 841-864.
- 8 M. Bock, *Anfänge einer neuen Architektur. Berlages Beitrag zur architektonischen Kultur der Niederlande im ausgehenden 19. Jahrhundert*, 's-Gravenhage/Wiesbaden 1983, met name 139.
- 9 Zie voor de achtergronden A. van der Woud, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst, 1840-1900*, Rotterdam 1997 en C.P. Krabbe, *Ambacht Kunst Wetenschap. Bevordering van de bouwkunst in Nederland (1775-1880)*, Zwolle 1998.
- 10 Drie van Berlages lezingen of opstellen publiceerde en becommentarieerde H. van Bergeijk, *De steen van Berlage. Theorie en praktijk van de architectuur rond 1895*, Rotterdam 2003.

Moderne architectuur in de schaduw van het modernisme

Vincent van Rossem

Inleiding

Hoewel Giovanni Fanelli in 1968 met *Architettura Moderna in Olanda 1900-1940* een voor die tijd ruimhartige keuze had gemaakt, domineerde ook in zijn pionierswerk het modernisme.¹ De Amsterdamse School, J.F. Staal en W.M. Dudok kregen aandacht, maar de grote lijn was toch H.P. Berlage en het functionalisme. Dit beeld van de bouwkunst in de twintigste eeuw was al in 1941 vastgelegd door Sigfried Giedion in zijn befaamde *Space, Time and Architecture*. Henry-Russell Hitchcock heeft geprobeerd nuances aan te brengen met zijn handboek *Architecture Nineteenth & Twentieth Centuries*, dat in 1958 verscheen, maar zijn overzicht was beduidend minder toegankelijk voor de gemiddelde lezer dan het boek van Giedion. Zo verdween een groot deel van de historische werkelijkheid uit de architectuurgeschiedenis. Ook in Nederland.

Door de eenzijdige definitie van moderne architectuur werd het onmogelijk om tal van moderne gebouwen als zodanig te herkennen. De Amsterdamse Bijenkorf, om maar een voorbeeld te noemen, was een heel modern warenhuis, voltooid in 1913, maar het gebouw schittert door afwezigheid in *Architettura Moderna*. Ook talloze Amsterdamse kantoorgebouwen zijn op deze wijze onttrokken aan het blikveld van architectuurhistorici. De banvloek die Berlage in 1900 had uitgesproken over de neostijlen heeft de toonaangevende architecten van de negentiende eeuw lange tijd onzichtbaar gemaakt. In feite ontstond een volledig vertekend beeld van de Nederlandse bouwkunst in de negentiende en de twintigste eeuw.

Inmiddels heeft P.J.H. Cuypers een werkelijk grandioze comeback gemaakt en ook over andere negentiende-eeuwse architecten wordt gepubliceerd. Maar er is nog veel werk te doen om enig reliëf aan te brengen. Met name het begin van de twintigste eeuw is een duistere periode. Of beter geformuleerd: de Beurs van Berlage verspreidt hier nog altijd een profetisch licht, waardoor het lijkt alsof een nieuw hoofdstuk was aangebroken in de hoofdstedelijke architectuur. Niets was echter minder waar. De Bijenkorf is in het bovenstaande reeds genoemd, en aan het Beursplein staat nog een gebouw dat helemaal niet past in het officiële verhaal over moderne architectuur in Nederland: de Effectenbeurs van Jos. Cuypers, ook voltooid in 1913. In feite was 1913 een rampjaar voor modern gezinde architecten.² Het is niet moeilijk om nog

honderden andere voorbeelden te noemen. Dankzij het Monumenten Selectie Project zijn vele van deze ontwerpen, met name moderne kantoorgebouwen, zij het niet in de geest van Fanelli, op de rijksmonumentenlijst geplaatst.³ Een groot aantal minder prominente bouwwerken is vervolgens tot gemeentelijk monument verklaard.⁴

De vraag rijst wat er eigenlijk aan de hand was in Amsterdam. De Beurs van Berlage werd in kleine kring bewonderd, maar het was voor velen, onder wie belangrijke opdrachtgevers, een volkomen onbegrijpelijk gebouw. In de financiële wereld had men een uitgesproken voorkeur voor classicistische vormentaal. Ook kunstenaars, intellectuelen en het Amsterdamse patriciaat waren niet vernieuwingsgezind. Men had de modernisering van de stad sinds de opening van het Noordzeekanaal in 1876 met toenemende wrevel aangezien en rond 1900 was de maat vol.

Amsterdam rond 1900

De nieuwe eeuw begon in de hoofdstad met een eclatante nederlaag voor de profeten van de vooruitgang. Het plan van het gemeentebestuur om de Reguliersgracht te dempen ten behoeve van de aanleg van een tramlijn stuitte op breed verzet onder de burgerij. De kunstenaar Jan Veth roerde in oktober 1901 de trom met zijn lezing *Stedenschennis* en al snel bleek dat hij niet alleen stond.⁵ Het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap richtte zich met een adres tot de gemeenteraad, de kunstenaarsvereniging *Arti et Amicitiae* liet van zich horen en ook het Genootschap *Amstelodamum*, opgericht in april 1900, leverde een bijdrage aan deze deftige vorm van burgerlijke ongehoorzaamheid.

De Reguliersgracht bestaat gelukkig nog, maar de actie van Veth kon natuurlijk geen einde maken aan de voortgaande vernieuwing van het stedelijk bouwwerk. Voor de nieuwe kantoorgebouwen aan de grachten moesten oude grachtenhuizen wijken en met de Woningwet van 1901 kreeg het gemeentebestuur de mogelijkheid, en misschien zelfs de plicht, om actief aan 'krotopruiming' te doen. De zogenoemde krotten waren uitgewoonde huizen uit de zeventiende en de achttiende eeuw, doorgaans voorzien van fraaie gevelbekroningen. Soms, maar lang niet altijd, waren deze oude huizen ook bouwvallig. De Woningwet had geen oog voor wat wij tegen-

woordig monumentale waarden noemen en het Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht aarzelde niet om de wet toe te passen: woningen werden onbewoonbaar verklaard.⁶ Oudere lezers kunnen zich dat bordje op de gevel misschien nog herinneren.

De ijver van de volkshuisvesters richtte al snel grote schade aan en huisjesmelkers begrepen ook wel dat een nieuw tijdperk was aangebroken, vaak namen ze zelf initiatief tot nieuwbouw. Zo verdween in rap tempo een groot deel van het stedelijk bouwwerk in de puinschuit, inclusief het beeldhouwwerk in zandsteen dat de gevels bekroonde. Deze aanslag op de oude stad werd al in 1909 gesignaleerd door het Genootschap Amstelodamum. Men richtte zich met een schrijven tot J.W.C. Tellegen, de eerste directeur van het Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht, om te wijzen op de teloorgang van het erfgoed. De NV Stadsherstel bestond toen nog niet en de mogelijkheden, zowel technisch als financieel, om dergelijke 'krotten' te behouden waren non-existent. Amstelodamum drong erop aan om bij sloop in elk geval de gebeeldhouwde gevelbekroningen te documenteren of veilig te stellen. Tellegen was geen doorsnee ambtenaar, daarom werd hij ook burgemeester van Amsterdam in 1915, en gaf zijn inspecteurs op 26 april 1909 een instructie, een 'aanschrijving aan het personeel'. Hij steunde het initiatief van het genootschap en gaf opdracht om bedreigde "onderdelen van kunst- of althans historische waarde" te melden, "schriftelijk of per telefoon", bij de architect G. van Arkel, die Amstelodamum vertegenwoordigde. Van Arkel was een bekende Amsterdamse architect met grote belangstelling voor het erfgoed.

Op 21 maart 1911 volgde een nieuwe instructie. "Hier ter stede", aldus Tellegen, "heeft zich gevormd eene commissie zich noemende *De Commissie voor het Stadsschoon* wier doel o.m. is door tekeningen en fotografiën een beeld te bewaren van merkwaardige of mooie perceelen, perceelsgedeelten of interieurs wanneer deze door slooping of verbouwing verloren zullen gaan". De inspecteurs kregen opdracht om dergelijke gevallen te melden aan Jan de Meijer. Zijn restauratie van het Huis aan de drie grachten, waarbij het historische huis ingrijpend werd gereconstrueerd, had in 1909 de toon gezet voor veel toekomstige restauraties in Amsterdam.⁷

De Commissie voor het Stadsschoon

In *Architectura* van 18 maart 1911 stond een korte mededeling over het ontstaan van de commissie. Op initiatief van het Genootschap Amstelodamum waren afgevaardigden van een aantal verenigingen bijeen gekomen "in het belang van het stadsschoon". Vertegenwoordigd waren: het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, de Maatschappij ter Bevordering van Bouwkunst, de kunstenaarsvereniging Sint Lucas, de architectenvereniging *Architectura et Amicitia*, de kunstenaarsvereniging *Arti et Amicitiae*, de Katholieke Kunstkring 'De Violier', en, uiteraard, Amstelodamum. De doelstelling, was om in nauwe samenwerking met Bouw- en Woningtoezicht te redden wat er te redden viel, zoals Tellegen enkele dagen later aan zijn personeel schreef, maar in *Architectura*

volgde een belangrijke toevoeging. "De commissie", aldus de mededeling in het vakblad, "zal zich hiertoe intusschen niet beperken, maar ook invloed trachten te krijgen op de uitvoering van nieuwe werken, zonder daarbij echter op het terrein te komen van de reeds bestaande Stedelijke Schoonheidscommissie".⁸

Er was een goede reden om het werkkerrein van de Schoonheidscommissie zorgvuldig te mijden. Deze commissie werd namelijk door de architectenverenigingen beschouwd als een essentieel instrument in de strijd om werkgelegenheid. Ontwerpen die niet gemaakt waren door gediplomeerde architecten, van de Academie voor Bouwkunst of uit Delft, keurde men systematisch af. Vele bouwwerken werden toen nog ontworpen door eenvoudige bouwkundigen, metselaars en timmerlui, zoals eeuwenlang de praktijk was geweest. De gediplomeerde architecten spraken in dit verband van 'onbevoegden' en streefden ernaar om een einde te maken aan het bestaan van deze concurrerende beroepsgroep. Het werkkerrein van de Stedelijke Schoonheidscommissie was echter beperkt tot bouwterreinen die door de gemeente verkocht werden of in erfpacht uitgegeven. Althans na 1914, daarvoor waren de bevoegdheden van de commissie beperkt tot de deftige buurt rond het Museumplein. Pas na 1924 zou de commissie alle bouwaanvragen in de stad gaan beoordelen.⁹

In de oude binnenstad, waar de grond overwegend in particulier eigendom was, had de Schoonheidscommissie dus niet veel werk, maar het voornemen van de Commissie voor het Stadsschoon om de 'onbevoegden' te gaan assisteren bij hun werk, in goed overleg, geheel gratis en in het belang van het stadsbeeld, viel toch in slechte aarde. De architectenverenigingen wensten niet meer officieel vertegenwoordigd te zijn in de door Amstelodamum geconstitueerde commissie. Zij voorzagen, met vooruitziende blik, zo kan achteraf vastgesteld worden, dat het bestaan van de 'onbevoegden' met de adviezen van bekwame architecten nog langer zou voortduren. Er ontstond een gangbare en acceptabele oplossing voor nieuwe woningbouw in de binnenstad, die de Schoonheidscommissie na 1924 niet meer met goed fatsoen kon afkeuren. Deze moderne architectuur was zo goed als onzichtbaar, en heeft daarom ook geen plaats gekregen in de architectuurgeschiedenis van de twintigste eeuw.

De geschiedenis van de Commissie voor het Stadsschoon moet nog geschreven worden. In het Amsterdamse Stadsarchief wordt enig archiefmateriaal bewaard. Er heeft ooit een omvangrijk archief bestaan, met tekeningen, foto's, en andere documentatie, maar of en waar dit materiaal wordt bewaard is vooralsnog onbekend. J.P. Mieras beschreef in het *Bouwkundig Weekblad* van 1917 een "tentoonstelling van fotografiën en tekeningen uit het werkarchief" van de commissie.¹⁰ De foto's worden niet vermeld in de inventaris van het Stadsarchief.

Het eerste jaarverslag, over 1915, geeft een goed beeld van de werkzaamheden. Op 10 februari 1914 werden statuten en een huishoudelijk reglement vastgesteld. De weigering van de architectenverenigingen om officieel leden af te vaardigen kon omzeild worden met 'vrije leden'. Verschillende architec-

ten waren bereid om op die wijze bij te dragen aan het werk van de commissie. Jan de Meijer participeerde in het dagelijks bestuur, G. van Arkel, K.P.C. de Bazel, J.C. van Epen, J.W. Hanrath, A.J. Joling en B.J. Ouëndag waren lid. Bepaald geen kinderachtig gezelschap.

Het verslag meldt dat Bouw- en Woningtoezicht 167 'slooppingen' rapporteerde. Na onderzoek ter plaatse werd in 13 gevallen actie ondernomen door de commissie. De resultaten waren niet bemoedigend, maar het was toch een begin. Een belangrijk begin zelfs. Men kon niet voorkomen dat de gevel van Keizersgracht 328 uit 1642, "een eenvoudig type van Vingboons-stijl", werd vervangen door een modieus geval. Het huis bleef ongewijzigd. Waterlooplein 90 en 92, gebouwd door "Zonen van het Oude Volk" in 5420 (1657), werden afgebroken. De schade aan Amstelveld 21 kon beperkt worden. De eigenaar van Herengracht 59, uit 1659, bleek bereid om af te zien van het plan om een nieuwe gevel te bouwen. Het huis behoort tot de eerste aankopen van de Vereniging Hendrick de Keyser. Rokin 2, 6 en 90 verdwenen uit het stadsbeeld, net als Begijnhof 30 en 31 en Overtoom 595. De nieuwbouwplannen voor Noordermarkt 35 en 36 konden verbeterd worden, maar het kwam niet tot uitvoering. Over Prinsengracht 749 en Dijkstraat 2 was de commissie nog in onderhandeling. Prinsengracht 749 zou in de jaren vijftig "in oude trant" herbouwd worden. Dijkstraat 2 bestaat niet meer. Zelfs het adres is van de kaart geveegd.

De 'Van Houten panden'

Het meest opmerkelijk van de 'gevallen' die de Commissie voor het Stadsschoon in 1915 behandelde, is echter Haarlemmerdijk 142. Hier verrees het prototype van een noodgreep die later nog veel meer toegepast zou worden. Na lang aandringen waren de opdrachtgever en zijn ontwerper bereid om de bouwaanvraag, gedateerd 16 augustus 1915, aan te passen. De eerste aanzet daartoe werd gegeven door E. van Houten, adjunct-inspecteur Bouw- en Woningtoezicht. Op 22 september noteerde hij: "Er was nog geen werk van gemaakt de oude gevel te behouden. Door mij hiervoor bij den eigenaar aangedrongen". Hij informeerde ook de Commissie. "Met zeer veel moeite", aldus het jaarverslag, "is hier een gedeeltelijk succes bereikt. De topgevel is namelijk behouden, er zijn verschillende wijzigingen in het door onbevoegde handen gemaakte ontwerp door den eigenaar en den bouwkundige aanvaard. Hierbij zijn wij in de gelegenheid geweest, op te merken hoe door tactisch optreden het inzicht van den leek kan worden gewijzigd, en enig architectonisch begrip hem kan worden bijgebracht. Elk succes op dit gebied, hoe klein ook, is daarom verheugend".

Het ligt voor de hand dat Jan de Meijer als bezoldigd secretaris van het dagelijks bestuur de nodige tijd aan dit geval heeft besteed. In het jaarverslag wordt uitdrukkelijk gesteld: "de Commissie kan niet optreden als architect, dus zelf niet ontwerpen", maar De Meijer kon natuurlijk ook mondeling ontwerpen. Het advies om de oorspronkelijke Lodewijk XIV halsgevel te reconstrueren is duidelijk. Ook kreeg de ontwer-

Afb. 1. P.A.J. Scheelbeek, twee ontwerpen voor Haarlemmerdijk 142, 1915. Links Plan A

per, P.A.J. Scheelbeek, een bekende 'onbevoegde', de raad om een andere baksteen te kiezen: niet een hardgele nageperste steen maar een goed kleurige waalsteen. Liever nog had de Commissie een Leidsche of Utrechtsche steen gezien, maar dat was waarschijnlijk te duur. Ook details werden gewijzigd. De sierlatten moesten plaats maken voor eenvoudige gemetselde strekken, en de brede vensteropeningen met Franse balkons op de middenas verdwenen. De opdrachtgever voelde niets voor het gewijzigde ontwerp. "Eigenaar verlangt plan A", vermeldt de achterzijde van de tekening (afb. 1). Vervolgens is een compromis tot stand gekomen, de Franse balkons zijn uitgevoerd, maar De Meijer heeft toch in veel opzichten zijn zin gekregen. De eigentijdse pui van de parterre beschouwde hij waarschijnlijk als een onvermijdelijk kwaad. De ironie van de geschiedenis wil dat de balkons later verwijderd zijn. Dat was waarschijnlijk goedkoper dan herstel.

De krotopruiming in de binnenstad werd met harde hand voortgezet en zo kwamen er meer en meer toppen beschikbaar. Toch duurde het enige tijd voordat het voorbeeld van Haarlemmerdijk 142 populair werd. Dit had waarschijnlijk te maken met het beleid van de Schoonheidscommissie. Vanaf 1924 oordeel-

Afb. 2. Egelantiersgracht 191-193-195, ongedateerd, vermoedelijk 1931 (foto E. van Houten)

de men over alle bouwaanvragen in de binnenstad. De Commissie voor het Stadsschoon fuseerde toen met de Schoonheidscommissie en kon dus een zekere dwang uitoefenen om het ver- en herplaatsen van toppen te bevorderen. De samenstelling van de Schoonheidscommissie kreeg ook een meer behoudend karakter. Jan de Meijer en Jan Gratama werden in 1933 door het avant-garde tijdschrift *de 8 en Opbouw* genoemd als de geestelijke vaders van een reactionair architectuurbeleid.¹¹ Maar ook voor andere leden was het moeilijk, zo niet onmogelijk, om het herplaatsen van toppen af te keuren. Dat radicale standpunt werd alleen ingenomen door de hardcore modernisten die in 'de 8' verenigd waren, zij weigerden consequent om "uitsluitend met lippenstift en poederdoos te werken", zoals Ben Merkelbach het uitdrukte.¹²

De nieuwe koers van de Schoonheidscommissie werd manifest in 1930 toen het ontwerp voor de Arbeiderspers aan het Hekelveld werd afgekeurd. J.W.E. Buys en Joan B. Lürssen hadden een min of meer modernistisch plan gemaakt. De Commissie was van mening dat "een gebouw van zóó uitgesproken rationalistische allure een dissonant zou betekenen in de atmosfeer van Amsterdam". Alleen J.F. Staal had geen

bezwaar. Het advies werd niet overgenomen door het gemeentebestuur.¹³ Tegelijkertijd startte een actief beleid om meer oude toppen te herplaatsen. Van Houten, inmiddels bevorderd tot hoofdinspecteur, speelde hierbij een sleutelrol. In zijn bijdrage aan de 'Heemschutserie', getiteld *Amsterdamsche Merkwaaardigheden*, memoreert Van Houten dat het eerste succes van deze campagne voltooid werd in 1933: Lauriersgracht 62, hoek Eerste Laurierdwarsstraat.¹⁴ De voorbereiding: onbewoonbaarverklaring, sloop, nieuwbouwplannen, moet dus jaren eerder van start zijn gegaan. Bovendien kwam vrijwel tegelijkertijd ook andere nieuwbouw met oude toppen gereed. Het tijdschrift *de 8 en Opbouw* signaleerde begin 1933 nog twee voorbeelden: aan de Reguliersgracht en op de hoek van de Korte en de Lange Houtstraat. Beide Houtstraten zijn reeds lang verdwenen, net als de Haarlemmerhouttuinen en een deel van het Haarlemmerplein, maar Reguliersgracht 16 bestaat nog. "Gij zoudt het niet willen geloven", schamperde de Amsterdamse avant-garde, "maar achter deze nieuwantieke gevel schuilt een staalskeletje".¹⁵ De bouwvergunning voor Egelantiersgracht 191-195 was al verleend in december 1931 (afb. 2 en 3).

Afb. 3. Egelantiersgracht 191-193-195, ongedateerd, vermoedelijk 1933 (foto E. van Houten)

Schriftelijk bewijs is vooralsnog niet voorhanden, maar Jan de Meijer moet rond 1930 initiatief hebben genomen, wellicht in overleg met collega's in de Schoonheidscommissie, om het streven van de Commissie voor het Stadsschoon nieuw leven in te blazen. Van Houten hield lijsten bij van beschikbare toppen en onderhandelde met de eigenaren van onbewoonbaar verklaarde woningen. "Meestal", zo schrijft hij in *Amsterdamsche Merkwaaardigheden*, blijven de toppen op de plaats waar ze behoren, evenals de gevelsteenen. "De stedelijke schoonheidscommissie verleent hiervoor krachtige hulp en medewerking".¹⁶ Dit laatste was natuurlijk essentieel. Van Houten kon opdrachtgevers garanderen dat nieuwbouwpennen met een oude top zonder enig probleem goedgekeurd zouden worden. Om allerlei redenen van praktische aard moesten toch ook vele toppen verplaatst worden, maar dat was voor de Commissie evenmin een reden om kritisch te zijn.

Het lukte Van Houten niet altijd om een top bij sloop en nieuwbouw te herplaatsen. Soms was daar geen aanleiding toe, omdat de top van het onbewoonbaar verklaarde bouwwerk reeds lang verdwenen was, en opdrachtgevers konden natuurlijk niet verplicht worden om een top te herplaatsen. Zo ontstond een standaardformule voor moderne woningbouw in de binnenstad zonder oude top. Ook die ontwerpen vond de Schoonheidscommissie heel aanvaardbaar. J.H. Scheerboom was een meester in dit genre, zij het ook 'onbevoegd'. Egelantiersgracht 191-195, een vroeg voorbeeld van nieuwbouw

met oude toppen was van zijn hand, maar hij ontwierp ook nieuwbouw zonder toppen, zoals de nieuwe hoek van de Palmgracht en de Brouwersgracht, min of meer overeenkomstig het gesloopte monument. Westerstraat 111-117, een groot blok woningen met winkels uit 1938, is ook een goed voorbeeld, het vormt een markant ensemble met de tegenoverliggende straathoek aan de Eerste Anjeliërsdwarsstraat van J. Dunnebier, die overigens wel 'bevoegd' was.

Scheerboom bouwde ook Noordermarkt 35-36, in een gevelwand die bij uitstek getuigt van praktische zorg voor het stadsschoon (afb. 4). Het ontwerp van Scheerboom uit 1935, met twee tuitgevels, is neutraal en beschaafd. Jan de Meijer had twintig jaar eerder al aandacht besteed aan deze locatie en het nieuwe bouwplan kon hem blijkbaar wel bekoren. De rijksmonumenten op beide hoeken zijn aardig maar bepaald niet bijzonder. De negentiende-eeuwse gevel naast de linkerhoek mag banaal genoemd worden, storend is deze eenvoudige architectuur echter nooit. Van Houten heeft eind jaren dertig een bijdrage geleverd aan de modernisering van deze gevelwand door de feestelijke top uit 1727 rechts van de gevel uit de negentiende eeuw te herplaatsen (afb. 5 en 6). Hoewel de ramen anders suggereren, kon hij natuurlijk niet voorkomen dat de verdiepinghoogten gestandaardiseerd werden. Het moderne kozijnhout was eveneens onvermijdelijk. Tegelijkertijd werd ook het belendende bouwwerk vernieuwd, het gaat in feite om één ontwerp, en het is evident dat het oorspronkelijke beeld op aandringen van Van Houten zo goed mogelijk in stand werd gehouden. Men kan kritisch zijn, maar dit was stadsvernieuwing op een niveau dat later nooit meer geëvenaard is.

Eelke van Houten (1872-1970) was een gedreven ambtenaar. Het juiste aantal 'Van Houten panden' is onbekend. Er bestaan verschillende lijsten die uiteenlopende aantallen noemen. Het Amsterdamse Bureau Monumenten & Archeologie heeft kort geleden een inventarisatie gemaakt en telde 205 resterende exemplaren. Van Houten deed echter meer dan toppen her- en verplaatsen. Hij was actief in de Bond Heemschut en in de Vereniging Amstelodamum, ook deed hij onderzoek naar oude gebouwen en publiceerde daarover. Zijn bekendste wapenfeit was de heruitgave in 1922 van het Grachtenboek van Caspar Philips uit 1768-1771, door hem voorzien van een uitvoerige inleiding.¹⁷ Op 6 januari 1970 gaf het *Algemeen Handelsblad* een bondige maar treffende samenvatting van zijn verdiensten voor Amsterdam: "Met de heer Van Houten is een van de pioniers, die zich beijerden voor het behoud en het bevorderen van stadsschoon heengegaan" (afb. 7 en 8).

Van Houten stond niet alleen. Hij werd voorafgegaan door een eerdere generatie pioniers, onder wie natuurlijk Victor de Steurs, de ware pionier, maar ook architecten als G. van Arkel en A.W. Weissman.¹⁸ Zijn collega C. Visser bij het Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht zette zich ook in voor het behoud van het stadsschoon. Visser heeft veel werk gedaan voor de Vereniging Hendrick de Keyser. De architect A.A. Kok restaureerde in Amsterdam en speelde een toonaangevende rol in de Bond Heemschut. Aan Jan de Meijer is in het bovenstaande al aandacht besteed. Mede onder zijn invloed

Afb. 4. Noordermarkt 34-43 (nummering gaat van rechts naar links), omstreeks 2000 (foto auteur)

koos de Schoonheidscommissie gedurende de jaren dertig voor een uitgesproken behoudzuchtige koers in de binnenstad. Een koers waarvoor overigens al in 1916 was gepleit door C.B. Posthumus Meyjes senior, een verstandige architect voor wie elke vorm van radicalisme anathema was.¹⁹ De Meijer werd niet alleen gesteund, zoals Merkelbach in 1933 suggereerde, door Jan Gratama, die met recht reactionair genoemd kon worden. Ook W.M. Dudok, J.M. van Hardeveld en Albert Boeken steunden het beleid. Boeken had bedenkingen, want hij was zelfs lid geweest van 'de 8', maar in zijn ogen was er geen betere oplossing voor bouwen in de Amsterdamse binnenstad.²⁰ Van Hardeveld wordt door Fanelli genoemd als een architect van de Amsterdamse School, maar hij was zijn carrière begonnen met betonwoningen in Brussel en Rotterdam.²¹ Dudok maakte moderne architectuur, maar het modernisme was hem vreemd.

Een terugblik

Eind 1940 verscheen een reeks artikelen in het *Bouwkundig Weekblad* die terugkeek op het welstandsbeleid van de jaren dertig. Boeken beet de spits af, met 'Bouwen en restaureren in Oud-Amsterdam', op basis van een voordracht voor Archi-

tectura et Amicitia.²² De historische binnenstad vormde in zijn ogen een primair gegeven, dat leidend zou moeten zijn voor het beleid van de Schoonheidscommissie. Hij besteedde veel aandacht aan de stedenbouwkundige kwaliteit van de grachtengordel, die eeuwenlang veranderingen had kunnen absorberen zonder zijn karakter te verliezen. Maar de grens van het mogelijke was wel bereikt, nog meer bouwvolume zou onherstelbare schade aanrichten. En ook de resterende detaillering van het historische beeld mocht niet verder verschrallen, dat zou leiden tot "algeheelen ondergang van het stadsbeeld". Toch meende Boeken dat "het terugbrengen in een ouden verdwenen toestand" niet de juiste benadering was bij restauraties. Met name de achttiende-eeuwse roedeverdeling, het handelsmerk van A.A. Kok, achtte hij 'gekunsteld'.

Vervolgens werd het 'toppengesol' ter sprake gebracht. Boeken kwalificeerde de doorsnee nieuwbouw als volgt. "Hoogstens ontstaat iets dat op zijn best net het peil bereikt, dat het op grond van de welstandsbepaling niet meer geweerd kan worden: een neutraal geval, zonder in het oog loopende leelijkheid, net redelijk van kleur en verhouding, maar ook zonder iets positiefs". En hij moest bekennen dat het herplaatsen van een oude top, hoe verwerpelijk ook, toch tot

Afb. 5. Noordermarkt 37-40, 1936 (foto E. van Houten)

een beter resultaat leidde. “Om op hun manier bij te dragen tot het stadsschoon, en ook om af te zijn van het maken van het eenige gevelgedeelte, dat toch iets van vorm hebben moet, namelijk het bovengedeelte, nemen deze ontwerpers dikwijls hun toevlucht tot het aanbrengen van oude gevelbekroningen of geveltoppen afkomstig van gesloopte perceelen. Ja, zulk een oplossing is dan meestal op zichzelf iets beter te aanvaarden dan de houten bekroning of griezelig harde geveltoppen, tot welke zij op eigen kracht zouden zijn gekomen. Dat dit evenwel niet de oplossing van het inderdaad belangrijke vraagstuk van de vervanging van verouderde perceelen is, behoeft hier wel geen betoog”.

Van Hardeveld was het in grote lijnen eens met Boeken, maar in zijn nuchtere artikel werd de essentie van het probleem nog wat scherper geformuleerd. Naar zijn mening was de binnenstad als geheel een monument, een nationaal monument zelfs, de titel van het artikel gaf dat duidelijk aan: ‘Amsterdam als monument’.²³ In 1940 was die visie op de historische binnenstad nog niet gangbaar. In zijn commentaar op de gemeentelijke monumentenlijst had J.F. Slothouwer al gesuggereerd dat de grachtenwanden als geheel interessanter waren dan een aantal bijzondere grachtenhuizen.²⁴ Van Hardeveld ging nog een stap verder. Met de gemeentelijke monumentenverordening van 1926 en de omvangrijke *Voorloopige Lijst der*

Afb. 6. Noordermarkt 37-40, 1939. Geheel rechts het ontwerp van J.H. Scheerboom (foto E. van Houten)

Nederlandse Monumenten voor de Gemeente Amsterdam uit 1928 was er een begin van bescherming voor het werkelijk monumentale erfgoed in de binnenstad. “Niet de grote heerenhuizen”, stelde hij vast, “doch de kleinere en smalle woonhuizen baren dus, bij het behoud van Amsterdams oude stad de meeste zorg”.

Deze analyse leidde natuurlijk linea recta naar het werk van Van Houten. Van Hardeveld was zich terdege bewust van de kritiek op het ‘toppengesol’, maar hij was, nog meer dan Boeken, geneigd om de voordelen van deze noodoplossing te beklemtonen: “het toepassen van oude topgevels op een nieuwen of vernieuwde onderbouw heeft dus in ieder geval het voordeel, dat hiermee tot het behoud van dat levendige, pittoresque silhouet, en daarmee tot een integrerend bestanddeel van de sfeer der oude stad wordt bijgedragen”. Van de ‘onbevoegden’, stelde Van Hardeveld vast, kon redelijkerwijs niets verwacht worden, zodat het: “onder die omstandigheden van wijs beleid moge getuigen, om, in plaats van probeersels van bedenkelijk gehalte, menige fraaie authentieke hals- of klokgevel, of menige stijlvolle verhoogde kroonlijst, het ging bijna steeds om de betere voorbeelden, weer hun functies in het stadsbeeld te doen vervullen”.

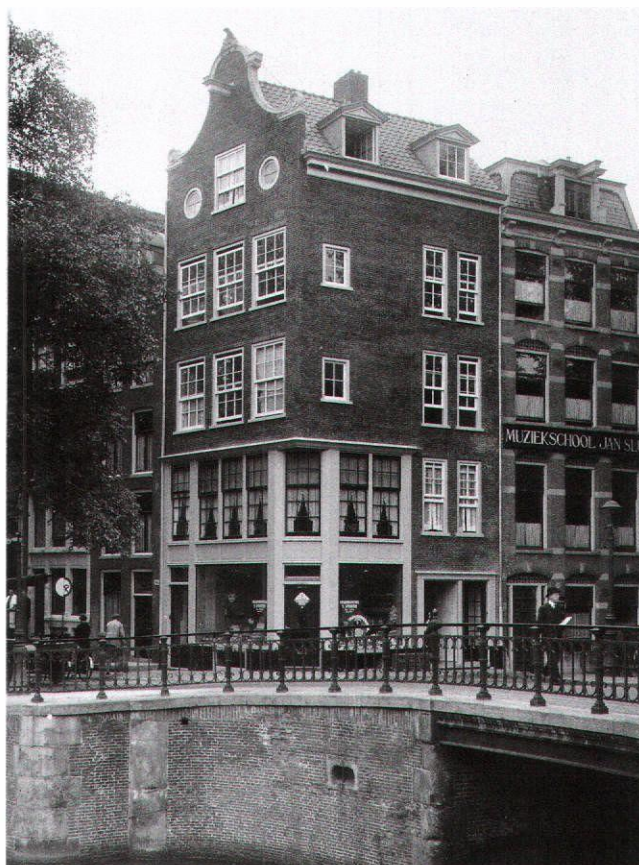
Anders dan Boeken maakte Van Hardeveld onderscheid tussen de ‘Van houten panden’: in zijn ogen waren er meer en

Afb. 7. Keizersgracht 464-Leidsegracht 29, ongedateerd (foto E. van Houten)

minder geslaagde voorbeelden. Leidsegracht 57 beschouwde hij als een goed voorbeeld, het blokje etagewoningen met drie oude toppen aan de Palmgracht kreeg geen voldoende. Het beeld van meerdere 'Van Houten panden' naast elkaar, zoals aan de Rozengracht en in de Rozenstraat, beviel hem evenmin. Ook zestig jaar later begrijpt de waarnemer nog heel goed wat hij bedoelde, al verschuift dit esthetisch oordeel langzaam naar architectuurhistorische waardering. Hetzelfde geldt voor de restauraties die bekritiseerd worden. Het artikel was geïllustreerd met vele duo afbeeldingen: oud en nieuw, waarbij de 'Van Houten panden' al dan niet moedwillig vermengd werden met restauraties. Soms zijn de verschillen moeilijk zichtbaar. "Intussen", aldus Van Hardeveld, "hoe de men zich voor overdrijving".

Na zijn genuanceerde oordeel over de nieuwbouw in de Amsterdamse binnenstad kwam Van Hardeveld tot een opmerkelijke conclusie. Terwijl Boeken nog dacht dat architecten in staat zouden zijn om nieuwe luister toe te voegen aan de oude luister, pleitte hij voor een andere oplossing. "Misschien komt men met mij toch wel tot de overtuiging dat het gewenst is in het behoud van het stadsschoon van Amsterdam straffe maatregelen te nemen. Ik heb den indruk dat men te spoedig tot bouwvalligheid van een huis concludeert en tot sloopen overgaat". Kortom,

Afb. 8. Keizersgracht 464-Leidsegracht 29, foto E. van Houten, 1936 (foto E. van Houten)

de toekomst van de binnenstad was een opgave voor de monumentenzorg. Ongetwijfeld hebben vele lezers dit destijds geïnterpreteerd als een behoudzuchtige oplossing. Maar anno 2008 is wel duidelijk dat monumentenzorg onmiskenbaar deel uitmaakt van de moderne bouwkunst. De visie van de Commissie voor het Stadsschoon liep in veel opzichten vooruit op hedendaagse opvattingen. Met de ondergang van het modernisme is de hoop op nieuwe luister voorgoed vervlogen. De toekomstige opgave is gelegd in het hergebruik van oude gebouwen.

Van Hardeveld bouwde zelf in 1939 een nieuw kantoorgebouw in de binnenstad van Amsterdam: Keizersgracht 11-13 (afb. 9). Het ontwerp voegt zich rustig in de grachtenwand. Architectuurhistorici noemen dat, bij gebrek aan een betere term, historiserende architectuur. Maar het is gewoon een modern kantoorgebouw uit 1939. Wie de boeken van J.H.W. Leliman nog eens doorbladert, over het moderne landhuis en het stadswoonhuis, begint zich af te vragen of dat dan allemaal aangeduid moet worden als historiserende architectuur.²⁵ En ook Boeken, Van den Broek en Friedhoff gaven in 1956 met *Nederlandse Architectuur* een beeld van de twintigste eeuw waarin moderne architectuur nog heel gevarieerd was.²⁶ Deze belangrijke bronnen zijn alleen bij het antiquariaat ver-

Afb. 9. Keizersgracht 11-13 (foto Han van Gool, BMA Amsterdam)

krijgbaar en pittig geprijsd. Misschien wordt het tijd voor een nieuwe en ongeroetoucheerde architectuurgeschiedenis.

Noten

- 1 G. Fanelli, *Moderne architectuur in Nederland 1900-1940*, 's-Gravenhage 1978 [Firenze 1968].
- 2 M. Bock, 'Architectuur tussen Berlage en de Amsterdamse School, J. de Vries (red.), *Nederland 1913, een reconstructie van het culturele leven*, Amsterdam/Haarlem 1988, 117-131; V. van Rossem, 'De stad gebouwd. De oude binnenstad vernieuwd', M. Bakker e.a. (red.), *Amsterdam in de tweede Gouden Eeuw*, Bussum 2000, 36-58.
- 3 'Omdat de vormen goed gekozen zijn', *Gemeentebled* 2 juni 1999, afd. 1, bijlage F.
- 4 *Het Gemeentelijk Monumentenproject Amsterdam Centrum. Gebouwd tussen 1850 en 1940*, Amsterdam 2007.
- 5 J. Veth, *Stedenschennis*, Amsterdam 1901.
- 6 V. van Rossem, 'Uitgewoond', J. Gawronski, F. Schmidt en M.-Th. van Thoor (red.), *Amsterdam Monumenten & Archeologie* 4, Amsterdam 2005, 20-29.
- 7 M. Haaksman, 'De restauraties van Jan de Meijer en A.A. de Kok', *Bulletin KNOB* 104(2005), 10-21.
- 8 'Stadsschoon', *Architectura* 19(1911), 88.
- 9 D. Baalman, *Architectenstand en welstand*, Amsterdam 1982, doctoraalscriptie Vrije Universiteit.
- 10 J.P. Mieras, 'Tentoonstelling van fotografien en teekeningen uit het werkarchief', *Bouwkundig Weekblad* 38(1917), 255-256.
- 11 B. Merkelbach, 'Het Nieuwe Bouwen en de schoonheidscommissies', *de 8 en Opbouw* 4(1933), 78-80.
- 12 Merkelbach 1933, 79.
- 13 A.J. van der Steur, 'Van het Hekelveld', *Bouwkundig Weekblad* 51(1930), 65-68.
- 14 E. van Houten, *Amsterdamsche Merkwaaardigheden*, Amsterdam 1942, Heemschutserie deel 14, 38.
- 15 K. Limperg, 'Monumentenzorg?', *de 8 en Opbouw* 4(1933), 71-71.
- 16 Van Houten 1942, 37.
- 17 De Van Houten versie uit 1922 is zeer zeldzaam. Een courante herdruk is: *Grachtenboek. Naar de oorspronkelijke tekeningen van Caspar Philips Jacobszoon. Te Amsterdam plusminus 1767. Geschied-Bouwkundige beschrijvingen door E. van Houten. Oud-hoofdinspecteur van Bouw- en Woningtoezicht te Amsterdam*, Stadsdrukkerij van Amsterdam 1962.
- 18 G. van Arkel, *Architect te Amsterdam*, Bibliotheek voor de moderne Hollandse architectuur, Bussum 1917; M. Brekelmans, 'Hollandse Renaissance als bron van de Nieuwe Kunst. Analyses van de gebouwen van G. van Arkel (1858-1918) en H.P. Berlage (1856-1934), architecten te Amsterdam', *Bulletin KNOB* 88(1989), 22-41; C.P. Krabbe en J. Smit, 'Doeltreffende schoonheid. Adriaan Willem Weissman en Lizzy Cottage', *Bulletin KNOB* 106(2007), 179-200.
- 19 C.B. Posthumus Meyjes, 'Het typische karakter onzer oude steden en de taak der schoonheidscommissie', *Bouwkundig Weekblad* 37(1916), 249-251.
- 20 M.Bock e.a., *Van het Nieuwe Bouwen naar een Nieuwe Architectuur: Groep 32*, Den Haag 1983.
- 21 J.M. van Hardeveld, 'Ontwerp voor vier betonwoningen te Brussel', *Bouwkundig Weekblad* 43(1922), 409-411; A.H. Sweys, 'betonbouw te Rotterdam', *Bouwkundig Weekblad* 46(1925), 138-141.
- 22 A. Boeken, 'Bouwen en restaureren in Oud-Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad* 61(1940), 279-287.
- 23 J.M. van Hardeveld, 'Amsterdam als monument', *Bouwkundig Weekblad* 61(1940), 299-306.
- 24 D.F. Slothouwer, 'De lijst ingevolge de monumentenverordening van Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad* 56(1935), 213-217.
- 25 J.H.W. Leliman en K. Sluyterman, *Het Moderne Landhuis in Nederland*, Den Haag 1916, tweede en vermeerderde druk 1917, derde herziene en veelvermeerderde druk bewerkt door K. Sluyterman en A.J. van der Steur 1922; J.H.W. Leliman, *Het Stadswoonhuis in Nederland gedurende de laatste 25 jaren*, Den Haag 1920, tweede herziene en veelvermeerderde druk, door A.J. van der Steur, 1924. De boeken van Leliman waren bij opdrachtgevers populair als voorbeeldenboeken. Zie: J.P. Mieras, 'Ontvangen boekwerken', *Bouwkundig Weekblad* 43(1922), 154.
- 26 A. Boeken e.a., *Nederlandse Architectuur. Uitgevoerde werken van bouwkundige ingenieurs*, Amsterdam 1956.

Met dank aan Geert van Nieuwstadt voor het archiefwerk. Bij het schrijven van dit artikel is gebruik gemaakt van de scriptie *Hergebruik historisch bouw materiaal in Amsterdam* door Patrick Bosman, IGO/bouwkunde, Utrecht 2008.

Een verdwenen monument van katholieke emancipatie: de 'fratersfabriek' in Zeist

Marie-Thérèse van Thoor

Op de tentoonstelling over het werk van architect Willem A. Maas (1897-1950), in Utrecht in 2004, werd een video getoond waarop architect C.J.P. Hol van Inbo trots voor zijn eigen schepping staat.¹ Hol zegt in zijn nieuwbouw voor het Pensioenfonds PGGM in Zeist, gebouwd midden jaren tachtig, het oorspronkelijke ontwerp van Maas gerespecteerd te hebben. In het huidige gebouw zijn niet zichtbaar slechts delen van het gebouw van Maas verwerkt, maar Hol benadrukt dat hij is uitgegaan van de belangrijkste karakteristieken van dit historisch en architectonisch belangrijke gebouw. Het bestaande complex uit 1932 kenmerkt zich volgens de architect door de combinatie van een aantal verschillende stijlen. Het staat op de gemeentelijke monumentenlijst als voorbeeld van het nieuwe denken binnen het katholieke bouwen in de jaren dertig. Daarom heeft Hol rekening gehouden met een aantal gegevens die in de voormalige school werden aan-

getroffen. Aan de voorzijde van zijn gebouw vallen de verticale geleiding van kolommen en de lichte beplating op (afb. 1). De zijkant heeft grote raampartijen en metselwerk. In architectuursorten heeft hij een samenhang proberen te vinden in materiaalkeuze en -toepassingen en in kleurstelling. Het lichte van de beplating is volgens Hol bijvoorbeeld overgenomen in de bovenbouw die in baksteen is gedacht en daarmee overeenkomst heeft met de gemetselde vleugels van de bestaande bouw. De zwarte onderbouw heeft insnijdingen met hoeken van 45 graden, ook weer vertaald in de vormen van het hoofdgebouw en het restaurant. Verder heeft die onderbouw ook herkenbaarheid door de hoge raampartijen aan de voorzijde. Met een beetje goede wil zijn hieruit een paar hoofdlijnen te destilleren van het voormalige monument. Al vanaf het moment dat de PGGM zijn intrek nam in de voormalige kweekschool van Maas, in 1969, werd er aan het

Afb. 1 Zeist, Kroostweg-Noord 149, Pensioenfonds PGGM, nieuwbouw Inbo jaren tachtig, zuidzijde (foto auteur)

Afb. 2 Noordgevel PGGM, nieuwe ingang en personeelsrestaurant op de plek van de voormalige kapel (foto auteur)

gebouw veel veranderd. Tegenover het tuighuis van de ambachtschool uit de jaren vijftig verrees een nieuwe vleugel. Vanaf midden jaren zeventig ging het rigoureuzer: de kapel werd gesloopt, de bestaande noordgevel kreeg een nieuwe 'voorzetgevel' waarmee tegelijk de kantoorcapaciteit werd uitgebreid, een personeelsrestaurant werd toegevoegd en er kwam een nieuwe entree (afb. 2). Om het PGGM personeel, dat inmiddels verspreid was geraakt over verschillende vestigingen, bij elkaar te houden kwam de nieuwbouw van Hol, die anno 2008 ook niet meer toereikend is. De Spanjaard Josep Lluís Mateo van het Barcelonese MAP arquitectos realiseert momenteel de allernieuwste uitbreiding, het nieuwe hoofdkantoor van het complex aan de Kroostweg/Schorteldoeksesteeg. De naam van die steeg is dan nog een van de weinige herinneringen aan de kweekschool die op het oorspronkelijke terrein van de Blauwe Schorteldoek werd gebouwd, alle goede bedoelingen en richtlijnen van monumentenlijsten ten spijt.

De St. Jozef-Kweekschool

Ook de huidige fraters van de congregatie Fraters van Utrecht, die de gronden van de Blauwe Schorteldoek in 1926 kocht, wonen nog op het terrein van de PGGM. Voor hun voorgangers en de leerlingen was het moederhuis van de congregatie, het St. Gregoriushuis in Utrecht, in de jaren twintig te klein geworden. Met de bouw van de kweekschool en juvenaat in Zeist diende de congregatie zoveel mogelijk in het eigen onderhoud van de veertig fraters en tweehonderd leerlingen te voorzien. De keuze voor de architect viel op de Utrechter

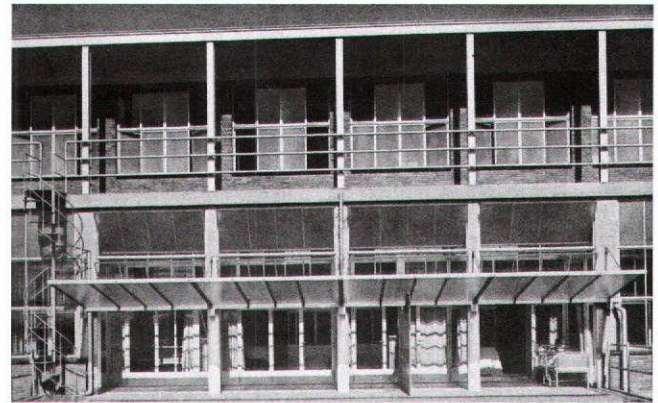
Willem Maas (1897-1950), volgens Albert Kuyle omdat Henk Kuitenbrouwer, net als Maas redacteur van het progressieve katholieke tijdschrift *De Gemeenschap*, met Maas én met rector W. van den Hengel van de congregatie bevriend was.² Kuyle, pseudoniem voor Louis Kuitenbrouwer, werkte in die tijd eveneens voor *De Gemeenschap*. Rector van den Hengel heeft zich door zijn 'geestelijk discipel' Kuitenbrouwer, zoals Kuyle zijn broer noemt, waarschijnlijk laten overhalen in zee te gaan met het jonge talent. Want de architectuur van Maas leek niet op wat Van den Hengel in beginsel voor ogen stond. In zijn 'Belijdenissen' over het gebouw in Zeist, de St. Jozef-Kweekschool, laat hij zich ontvallen: "Maar ...als Maas bouwt, dan in elk geval niet in dien blokkenstijl! Ik zie graag een hoog dak!"³ Maas reageerde in de winter van 1930-1931 meteen met een eerste ontwerp, dat hij eerder had gebruikt voor een kloostercomplex. "Een keurig ineenluitend geheel van heusche steenen muren met heusche ramen en ...een hoog dak! Maas kan dus ook nog iets anders bouwen dan sigarenkistjes!", was de tevreden reactie van Van den Hengel.⁴ Door financiële problemen moest er echter flink worden geschrapt in het oorspronkelijke ontwerp en werden puntdak en baksteenbouw vervangen door platte daken en een beton- en ijzerconstructie.

In zijn beschrijving van het gebouw in *Bouwkundig Weekblad Architectura* legt Maas zelf juist nadruk op licht en ruimte, zonder enige spijt over de mutaties in zijn eerste ontwerp.⁵ Het complex was inderdaad als een klooster ontworpen, met een carrévormige plattegrond, waarvan de noordvleugel naar het westen was verlengd en op het kruispunt met de westvleugel ook noordwaards was uitgebreid, namelijk met een kapel.

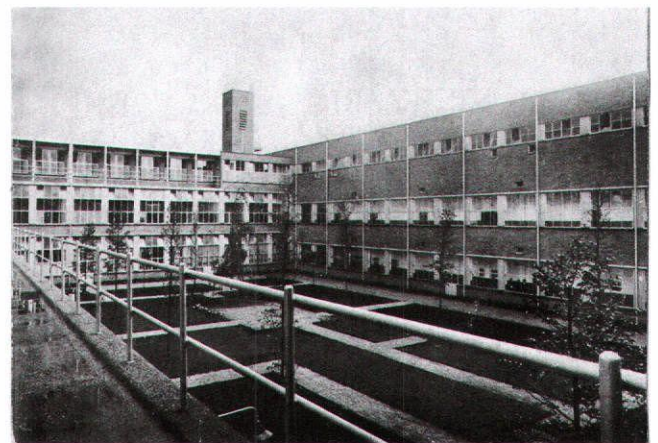
Afb. 3 Zeist, St. Josef-Kweekschool vanaf de oostzijde, 1932, Willem A. Maas (prentbriefkaart archief Fraters van Utrecht)

Zoals gezegd functioneerde het gebouw als schoolgebouw voor onderwijzers in opleiding, met een afdeling vakonderwijs (de latere ambachtschool), en voor toekomstige fraters. Er waren drie gescheiden groepen gebruikers: de zogenaamde voorbereiding (lagere school), de kweekschool en de fraters. De St. Jozefschool was een internaat, waardoor de vleugels behalve leslokalen ook verschillende recreatie-, eet- en slaapzalen bevatten, voor elke groep bewoners in een afzonderlijk gedeelte van het gebouw. Bij de hoofdingang, op de noordoosthoek, had Maas het ‘gastenkwartier’ ook strikt gescheiden ontworpen van de andere onderdelen. Het gebouw telde drie bouwlagen over de zuid-, oost- en noordvleugel (afb. 3). De westvleugel was slechts een laag hoog, en werd ook verbindinggebouw genoemd. Mocht er in de toekomst een uitbreiding van het complex nodig zijn, dan was die aan de westzijde van deze vleugel geprojecteerd. Op de derde bouwlaag, die ook in de vormgeving aan het exterieur duidelijk was onderscheiden van de onderste lagen, bevonden zich de dormitoria, met individuele slaapcellen voor de fraters en grote slaapzalen voor de jongens. Aan de oostzijde, de ingangszijde vanaf de Kroostweg, werd de St. Jozefschool gearticuleerd middels twee risalerende hoekpartijen en een toren tegen de noordoosthoek. Ter rechterzijde (noord) strekte zich de kapel over de volle hoogte uit. Waar de vensters van de dormitoria klein waren in vergelijking met de grote raampartijen op de onderste lagen, toonde de kapel juist een vrij gesloten muur met een opvallende lichtbeuk daarboven. Ook van de andere zijden gezien werd het exterieur van de kweekschool gekenmerkt door de combinatie van de grote lichte vensters en gemetselde, dichte muurvlakken. Daarom refereert Hol aan verschillende stijlen en heeft hij afwisselend licht en donker gebruikt in zijn ontwerp voor de PGGM. Meteen aan het begin van bovengenoemd artikel, bij de beschrijving van de hoofdindeling van het gebouw, staat Maas stil bij de ziekenboeg van het complex. “De ziekenafdeling ligt op het Zuiden en komt uit op een daktuin, gelegen boven den lagen verbindingbouw waarin de vakafdeling en de toilets met schoenpoetslokalen zijn gelegen.”⁶ Deze passage geeft niet alleen zijn sympathie voor het gedachte-

Afb. 4 St. Josef-Kweekschool, ziekenafdeling vanaf het terras (Van Bouwen en Sieren 1932)

goed van het Nieuwe Bouwen weer, maar verraadt ook impliciet Maas’ speciale interesse voor ziekenhuizen en sanatoria. Vanaf 1935 zou dit een specialisme worden in zijn werk en kreeg hij veel opdrachten voor klinieken, vanuit de katholieke hoek. De ziekenafdeling van de St. Jozefschool telde slechts een paar kamers – voor respectievelijk zieke en herstellende jongens en fraters – maar kreeg wel extra aandacht in het ontwerp. De twee kamers van de herstellende fraters en jongens waren via glazen deuren verbonden met een open ruimte die alleen door een glazen luifel was afgedekt (afb. 4). Voorbij die luifel strekte zich een breed terras uit boven het verbindinggebouw (afb. 5). In *Onder Ons*, het tijdschrift van de Fraters van Utrecht, werd het terras op het zuiden omschreven als een strandpier waar men zich, als de zon scheen, kon wanen aan de Riviera. “De patiënten hebben het niet minder dan in een sanatorium.”⁷ Aan de andere zijde van de kamers, in de achterwand van de kapel, bevonden zich draaibare ramen. Door deze te openen konden de zieken de missen en bijeenkomsten in de kapel vanuit hun bed rechtstreeks volgen. “Zo was hij altijd bezig oplossingen te bedenken. Het kon altijd anders”, zegt een van de dochters van Maas in een

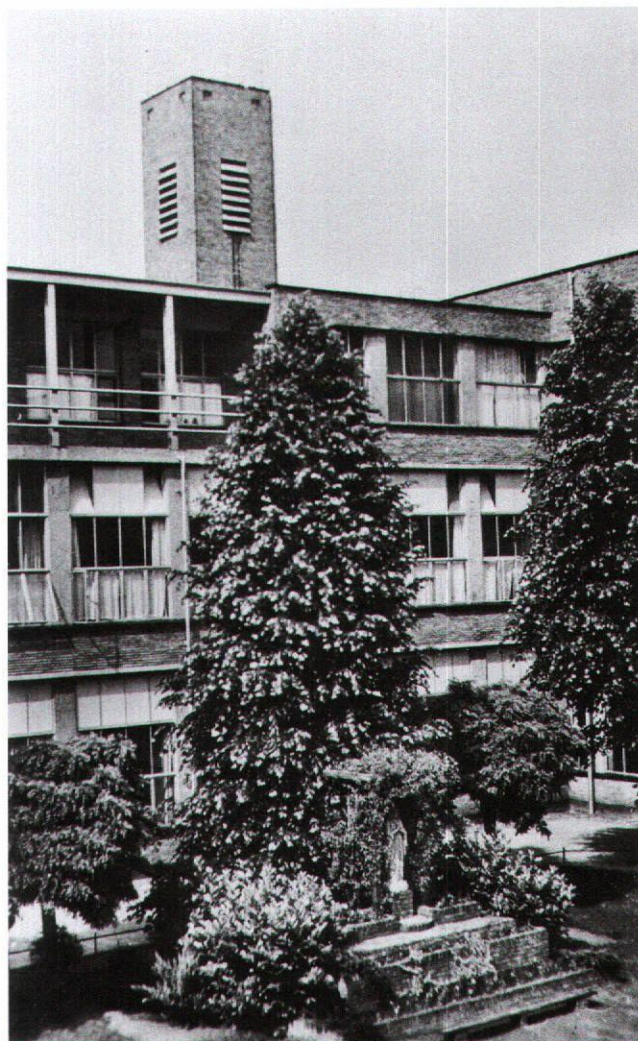
Afb. 5 St. Josef-Kweekschool, binnenplaats vanaf het terras boven het verbindinggebouw (prentbriefkaart archief Fraters van Utrecht)

interview in 2003.⁸ Na de voltooiing van de St. Jozef-Kweek-school, waarmee hij de reputatie van modern en functioneel architect verwierf, bouwde hij bijvoorbeeld de St. Maartenskliniek voor orthopedie in Nijmegen (1936) en de sanatoriumafdeling voor vrouwen, het Mariapaviljoen, van het ziekenhuis in Zevenaar (1939). De Maartenskliniek kreeg verspreid over het terrein paviljoens met lighallen, waarvan het dak en de voorgevel middels een ingenieuze constructie opengeschoven kon worden, zodat de patiënten maximaal van licht en lucht konden profiteren. Het Mariapaviljoen bevatte één grote zaal en twee lighallen, met sheddaken, waardoor veel licht naar binnen viel. Voor frisse lucht konden de ramen gemakkelijk mechanisch worden geopend.⁹

Het systeem-Maas

De systemen voor lighallen en ziekenzalen waren geïnspireerd op en uitbreidingen van een systeem voor wanden en ramen van schoollokalen, waarvoor Maas in 1928 zelfs octrooi had gekregen.¹⁰ Hij paste het systeem voor schuifwanden en -ramen, al snel het systeem-Maas genoemd, voor 't eerst toe in de Utrechtse St. Nicolaasschool, een openluchtschool voor het gezonde kind. Bij de openluchtscholen stond het medische ideaal van veel zon en frisse lucht voorop. Om ervoor te zorgen dat die zon en de frisse lucht tot in de school kon doordringen, ontwierp Maas inklapbare schuifwanden – aan de binnenzijde tussen lokalen en gemeenschappelijke gang én in de buitenmuur van die gang – die volledig opengezet konden worden. De ramen aan de andere zijde van de klassen waren zo gemaakt dat ze helemaal in de spouw tussen de muren konden worden geschoven, waardoor er een open wand ontstond. Als alle wanden en ramen open stonden functioneerde de school als een echte openluchtschool, in gesloten toestand was het een school als ieder andere. Maas had de wettelijke voorschriften voor scholenbouw goed gelezen volgens zijn dochter. Er waren voorschriften voor minimale en maximale hoogten van de vensters, en voor de vensterbanken golden maximale hoogten, maar geen minima. Daarmee is hij creatief omgegaan: “de vensterbanken hield hij laag, en het dak kon er af schuiven.”¹¹

In de kweekschool werd een variant van het systeem-Maas alleen toegepast in de ziekenboeg. Het karakter van de school, waar immers jonge fraters hun opleiding genoten, stond waarschijnlijk niet meer toe. Maar Maas wist met de grote raampartijen in alle gevels, het hele gebouw te voorzien van veel licht en lucht. De constructie was van de kelder tot en met de eerste verdieping uitgevoerd in betonskeletbouw. De bovenste laag had een ijzerskelet, omdat dat in de hoogte goedkoper en lichter was. Alle ramen en deuren, met uitzondering van de hoofddeur, waren van staal. De skeletbouw was aan de buitenzijde helemaal en aan de binnenzijde gedeeltelijk bekleed met geelgrijze gevelklinkers. Door de heldere hoofdstructuur en de gemetselde gevels leek het gebouw naast licht en open daarom ook compact en gesloten (afb. 6). Maas omschreef de atmosfeer van het gebouw als licht en levensblij, met weinig tegenstellingen tussen licht en donker, geschikt voor de ont-

Afb. 6 St. Jozef-Kweekschool, 'binnencour' (prentbriefkaart archief Fraters van Utrecht)

wikkeling van de jeugd. Hij toonde zich een ware volger van Sullivans adagium 'form follows function': “De uiterlijke vorm, binnen en buiten, van de ruimten en ruimtegroeperingen is een reëel uitvloeisel van den aard en de bestemming van dier ruimten.”¹²

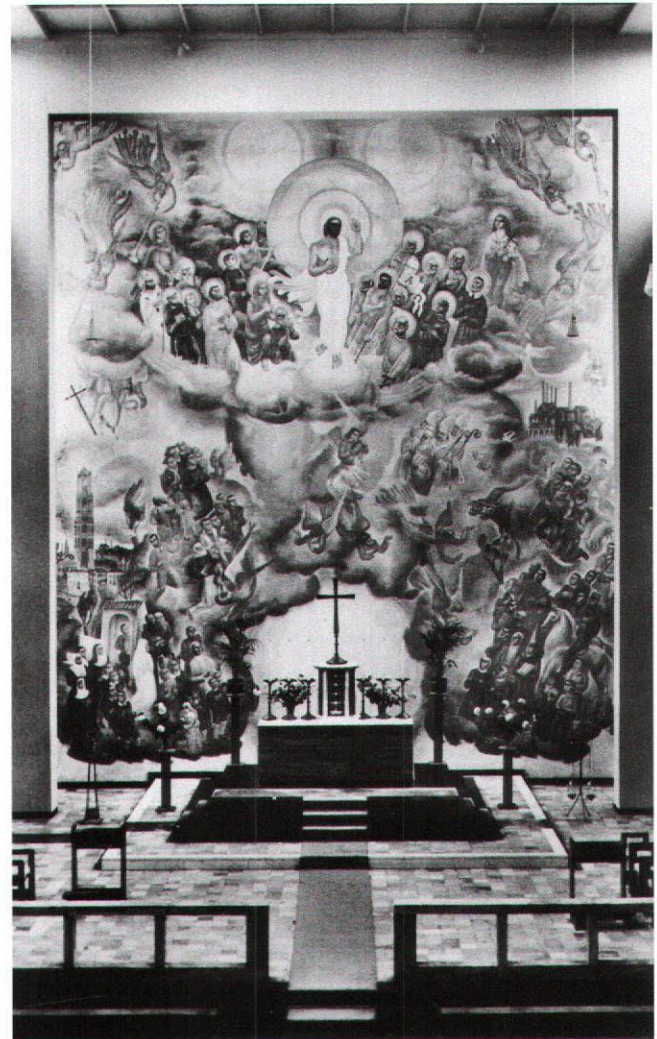
Een 'constructieve' kerk

Niet iedereen kon de architectuur van de kweekschool waarderen. Albert Kuyle had het gebouw 'fratersfabriek' horen noemen, vanwege de betonnen nuchterheid en de koele uitstraling.¹³ Ook Van den Hengels twijfel groeide. Leek het niet teveel op een sanatorium? Had het front met de strakke lijnen en vlakken niet meer weg van een “..sovjet-bedrijf dan van een opvoedingsinstituut voor toekomstige religieuzen?”¹⁴ Nic. Tummers brengt deze opmerkingen van Van den Hengel in verband met een voordracht die de invloedrijke Jos. Cuypers in 1929 had gehouden onder de titel 'Zijn er bolsjewisti-

sche invloeden op de bestaande bouwkunst, speciaal de Katholieke bouwkunst in Nederland en welke zijn die', waarvan de samenvatting werd geplaatst in *Van Bouwen en Sieren* in 1930.¹⁵ De voordracht bevatte stevige kritiek op de invloed van de Sovjet-Unie en haar modernistische architectuur en verscheen in het tijdschrift waarin Maas drie jaar later een bijdrage schreef over de St. Jozefschool. Mogelijk was Van den Hengels vrees voor deze architectuur ingegeven door de denkbeelden van Cuypers. Maar in dit verband is het ook van belang om stil te staan bij Maas' eigen 'gedachten over architectuur'. Tussen februari en september 1925 schreef hij samen met Jan Engelman een zevental artikelen onder deze titel in de eerste jaargang van *De Gemeenschap*.¹⁶

In deze artikelen, waarin over allerlei uitingen, mogelijkheden en vernieuwingen van de architectuur wordt gefilosofeerd, komt het woord constructivisme in algemene zin én als stijl, herhaaldelijk voor. De taal van de bijdragen is duidelijk terug te voeren tot de dichter en criticus Engelman, maar de architectonische ideeën zijn van Maas. Ook de ondertitel van het blad, *Maandblad voor katholieke reconstructie*, was de inbreng van Maas. Volgens Engelman was het woord reconstructie, dat hij overigens na een jaar alweer verwierp, typerend voor een systematisch denkend architect als Maas.¹⁷ Engelman en Maas zijn van mening dat de eigen tijd vraagt om een eigen stijl, een constructivistische stijl, maar wel met een katholieke inbreng. Het streven is immers om architectuur (of kunst) en geloof samen te brengen. Zij zijn op zoek naar een architectuur die uitgaat van moderniteit en materiaalzuivering en die tevens doordrongen is van geestelijke betekenis en hogere waarden. "Het constructivisme, geplaatst op den basis van een waarlijk geestelijke levenshouding, biedt de beste kansen tot het scheppen van dat zuivere en klare werk, dat niet aan het decadente idool van den enkeling, maar aan een nieuw en diep heimwee van de gemeenschap zal uiting geven."¹⁸ Daarin zitten ook de mogelijkheden voor het bouwen van een moderne kerk. "Een 'constructieve' kerk moet mogelijk zijn: haar waarde en waardigheid hangt slechts af van de wijze, waarop de architect die haar bouwt is begiftigd. In laatste instantie dus altijd: niet het materiaal, maar de gesteldheid van geest die zich in het materiaal uitsprekt – van binnen naar buiten."¹⁹ In 1928 werd in *De Gemeenschap* een ontwerp van Maas voor een missiehuis in Rome gepubliceerd.²⁰ Het had stilistisch onmiskenbaar verwantschap met het Russische constructivisme. En waarschijnlijk waren het eerder deze woorden en dit ontwerp van Maas die Van den Hengel, die immers bekend was met *De Gemeenschap*, met enige huiver bevingen ten aanzien van de kapel van de St. Jozefschool. Want na de eerder genoemde passage over de 'sovjet-russische sanatoriumstijl' vervolgt hij in zijn Belijdenissen: "In dit verband en uit dezen gezichtshoek moet men ook beoordelen de kapel."²¹

De kapel was inderdaad niet wat men gewend was. Het was een sobere witte ruimte die werd overspoeld met het licht dat door de hoge lichtbeuk naar binnen viel. De plattegrond was een eenvoudig kruis, met twee zijbeuken en gallerijen voor de bezoekers. De betonconstructie was in het zicht gehouden en

Afb. 7 Interieur kapel St. Josef-Kweekschool, muurschildering van Charles Eyck, altaar Leo Brom (prentbriefkaart archief Fraters van Utrecht)

zo licht mogelijk afgewerkt, want Maas streefde naar een heldere atmosfeer.²² Omdat van te voren vast stond dat Charles Eyck de schilderingen zou maken en Leo Brom het altaar, had hij de achterwand heel groot ontworpen (13 bij 14 meter). Het onderwerp van de grote muurschildering was de verheerlijking van Christus door de hele schepping, met een centrale Christusfiguur omringd door engelen en heiligen tot religieuze en profane vertegenwoordigers uit de eigen tijd.²³ Het altaar bestond uit een massief blok goudkleurig travertin-marmor. Eyck schilderde verder de kruiswegstaties in de zijbeuken; de houten beelden in de kapel waren van de hand van Albert Termote. Maar alle onderdelen van de ruimte waren ondergeschikt aan de handelingen rond het altaar (afb. 7). De architectuur was zo ontworpen dat alle aandacht was gericht op deze plek. Maas had het verlangen naar nieuwe vormen en materialen gecombineerd met een geestelijke betekenis, een functionele benadering van het kerkgebouw. De 'kleurloze hoekigheid' en de 'onrustige beschilderingen' konden Van

den Hengel aanvankelijk niet bekoren. Totdat hij het geheel op een avond bij elektrisch licht zag en 'bekeerd' werd door het esthetische totaalbeeld.²⁴ Vanaf dat moment sloeg zijn wantrouwen om in bewondering en werd hij een van de ambassadeurs van de architectuur van Maas in de katholieke wereld.

Functioneel, praktisch, flexibel

Willem Arnoldus Maas kwam uit een eenvoudig katholiek milieu, zijn ouders hadden een café in Utrecht.²⁵ Met een mts-diploma op zak startte hij zijn carrière als bouwkundig tekenaar bij de Staatsspoorwegen. Daarna was hij werkzaam bij de bureau's van H. Maclaine Pont in Bilthoven en H.A. en J. Baanders in Amsterdam. In 1921 associeerde hij zich met L.J.H. Zonneveldt in Utrecht om zich vanaf 1924 te vestigen als zelfstandig architect. Zijn eerste opdrachten in de vroege jaren twintig waren scholen en woningbouwprojecten in en om Utrecht, ontworpen in een expressionistische stijl. In deze jaren werd Maas gezien als belangrijkste 'Amsterdamsche School architect' van Utrecht, ongetwijfeld vanwege de invloed van Zonneveldt en van M. de Klerk aan wie hij het schetsboek *Honneur a de Klerk* heeft opgedragen. De stilistische verandering die vervolgens in zijn werk optrad is het beste af te lezen aan de ontwerpen van zijn huizen. Het gebouw voor boekhandel Kemink, met bovenwoningen, aan de Utrechtse Domstraat 5-13 (1924) en de Villa Johanna in Jutphaas (1929) bijvoorbeeld, laten een duidelijke verwantschap zien met het werk van architecten van De Stijl zoals Gerrit Rietveld die hij ook kende van *De Gemeenschap* waarvoor zij beiden in die jaren werkten (afb. 8). Bij zijn verwijzing naar de 'blokkenstijl' van Maas moet Van den Hengel ongetwijfeld hebben gedacht aan het gebouw aan de Domstraat, op een steenworp afstand van de Herenstraat 6-10 waar zich het St. Gregoriushuis van de congregatie bevindt.²⁶ Ook

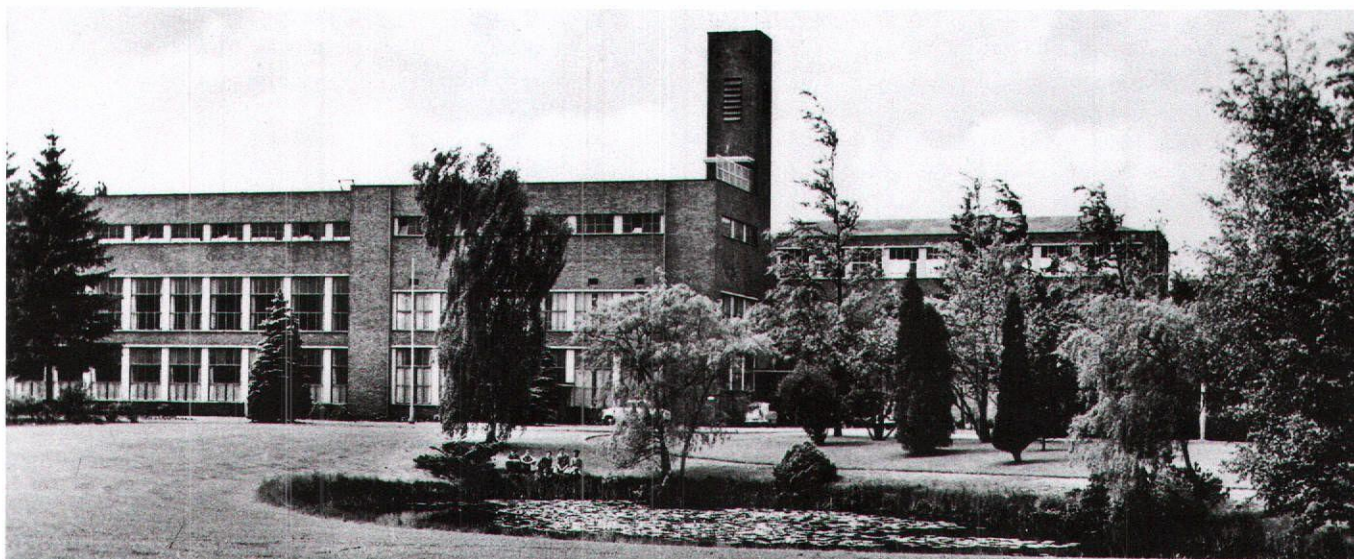
Afb. 8 Utrecht, Domstraat 5-13, vm. Boekhandel Kemink met bovenwoningen, Willem A. Maas, 1924 (foto Frans Verdonk, 2003)

in de 'Gedachten over architectuur', in 1925, spreken Maas en Engelman dan vrij lovend over De Stijl en Van Doesburg en nemen zij afstand van de 'baksteenwellustelingen' van de Amsterdamse School.²⁷ Als zijn opdrachtgevers hem de kans gaven bouwde Maas prachtige functionele huizen, zoals het interieur van de luxueuze villa De Quay in Tilburg (1933) nog laat zien. Net als de villa's van Rietveld en andere moderne architecten zoals J. Brinkman & L. van der Vlugt was dit huis voorzien van ingebouwd meubilair, met klap- en draaisystemen en van moderne snuffjes als doorgeefluiken en een stortkoker voor de was.²⁸ Maar de crisisjaren en het uitdijende gezin - hij zou tien kinderen krijgen - dwongen hem zich aan te passen aan de wensen van zijn klanten, ook als hun smaak niet zo vooruitstrevend was. Hij stelde de wensen van de opdrachtgevers altijd centraal.

'Functioneel, praktisch en flexibel' zijn dan ook kernbegrippen in het oeuvre van Willem Maas. Zij geven uitdrukking aan zijn dienstbaarheid jegens de (wensen en eisen van de) cliënten en zijn ook vaak terug te vinden in zijn bijdragen aan *De Gemeenschap*, in andere tijdschriften en in de tekstfragmenten en brieven in het privéarchief.²⁹ Maar ook de modernistische begrippen 'licht, lucht, ruimte en zon' kwamen in zijn vocabulair veel voor. Na de bouw van de St. Jozef-Kweekschool was zijn reputatie in katholiek Nederland definitief gevestigd. In 1935 werd Maas uitgenodigd deel te nemen aan de prestigieuze prijsvraag voor een nieuwe KRO-studio, waar hij als winnaar uit de bus kwam. Bij deze opdracht had hij veel steun van pastoor L.H. Perquin, die als voorzitter van de prijsvraagcommissie inlichtingen over Maas had ingewonnen bij de Fraters van Utrecht. Maas werd door hen omschreven als uiterst verantwoordelijk, betrouwbaar en vindingrijk ten dienste van de opdracht.³⁰ In het KRO-gebouw werkte Maas wederom samen met bevriende kunstenaars als Eyck, de gebroeders Brom, het echtpaar Nicolas, Lambert Simon en Termote.³¹ Het resultaat was een plastische en gedecoreerde variant van het rationele, modernistische idioom waarin zijn architectuur zich inmiddels had ontwikkeld. Hij oogstte met dit gebouw veel waardering, het werd waarschijnlijk zijn bekendste werk.³²

Maas specialiseerde zich verder in de bouw van ziekenhuizen, waarbij hij experimenteerde met zijn schuifwandensysteem, ten dienste van de voorspoedige genezing van de patiënten. In de oorlogsjaren werkte hij aan voorbereidingen van sanatoria voor na de oorlog. Hij was geen lid van de Cultuurkamer en kon daardoor niet volledig als architect werken. Bij het sanatorium St. Josephsheil in Bakel (ontwerp 1948) werkte hij net als in de St. Maartenskliniek met grote ramen die helemaal open moesten kunnen. Voor het St. Annapaviljoen in Oss (1949) ontwierp hij geprefabriceerde units. Kort na de oorlog had hij deze units bedacht en er zelfs een prijs voor gekregen, omdat zijn units drie of vier bedden meer bevatten dan die van de andere inzenders.³³

Bij zijn plotselinge overlijden, in mei 1950, schreef Albert Kuyle: "Half Nederland kende Willem Maas, zoals hij half Nederland kende."³⁴ Kuyle en Maas waren lang daarvoor al gescheiden wegen gegaan. Samen met Henk Kuitenbrouwer

Afb. 9 Zeist, St. Jozef-Kweekschool, oostgevel en kapel, gezien vanaf de Kroostweg (prentbriefkaart archief Fraters van Utrecht)

en Jan Engelman waren zij de oprichters geweest van het katholieke tijdschrift *De Gemeenschap*, dat uitdrukking moest geven aan de gemeenschappelijke drang naar vernieuwing vanuit een diep gevoeld katholiek geloof, met open oog voor culturele veranderingen vanuit profane of niet-katholieke hoek. In *Roomse ruzie. De splitsing tussen 'De Gemeenschap' en 'De Nieuwe Gemeenschap'* wordt uitgebreid verslag gedaan van de wederwaardigheden van de redactie die aanvankelijk een hechte vriendengroep was geweest, maar in 1933 alweer uiteen viel.³⁵ Naast *De Gemeenschap* ontstond toen ook *De Nieuwe Gemeenschap*. Maas had de redactie al in 1930 verlaten, toen het blad als gevolg van kritiek op de Rooms-Katholieke Staatspartij onder bisschoppelijke censuur was gesteld. Hij vreesde voor zijn broodwinning aangezien zijn opdrachtgevers grotendeels in katholieke kringen waren te vinden.³⁶

Het gemeentelijk monument

“Het gebouwencomplex St. Joseph (1932) is architectuurhistorisch gezien waardevol als element in het acceptatieproces in de katholieke wereld tijdens de jaren dertig van de Nieuw Zakelijke stijlrichting in de architectuur. In 1974 echter is de kapel afgebroken en gedeeltelijk verbouwd.”³⁷ Deze eufemistische omschrijving wordt nog steeds gehanteerd voor het gemeentelijk categorie 1-monument. De kapel van het complex was voor dit acceptatieproces juist van essentieel belang. Zij viel als eerste onder de slopershamer, ondanks protesten van de Stichting Stichtse Culturele Raad en de Bond Heem-*schut*.³⁸ Uiteindelijk is wel een aantal fragmenten van de kruiswegstaties gespaard en geschonken aan het Bonnefantemuseum in Maastricht. In de recente lijst van de 100 topmonumenten uit de periode 1940-1958 is de Amsterdamse St. Josephkerk van G.H.M. Holt en K.P. Tolens (1952) opgenomen. Het kostte Holt heel wat moeite om de bouwcommissie

ervan te overtuigen om de kerk in beton uit te voeren. Al sinds 1941 had hij aan het ontwerp gewerkt, dat uiteindelijk pas in 1950 werd goedgekeurd. “Met de Josephkerk was Holt zijn tijd ver vooruit, niet alleen in Nederland maar ook internationaal”, aldus Vincent van Rossem.³⁹ Maar goedbeschouwd was Maas Holt hierin dus eigenlijk al voorgegaan. In het oeuvre van Willem Maas markeerde de St. Jozef-Kweekschool inderdaad een belangrijk moment. Giovanni Fanelli noemt Maas een van de andere vermeldenswaardige architecten van de Amsterdamse School.⁴⁰ En Joseph Buch vergelijkt een blok huizen van hem en Zonneveldt aan de Utrechtse Frans Halsstraat met het vroege werk van De Klerk.⁴¹ Maar het nog recentere overzicht van Hans Ibelings laat Maas onvermeld.⁴² Zijn hele werk overziend wordt hem hiermee toch tekort gedaan. In zijn eigen tijd kon hij zich nog verheugen op lokale en nationale belangstelling. Maar na zijn dood is hij in de vergetelheid geraakt, totdat het onderzoek naar zijn werk resulteerde in een kleine tentoonstelling in Utrecht, in 2004, en het systeem-Maas daarna aandacht kreeg in literatuur over scholen.⁴³ In 1974 vroeg Nic. Tummers in *Wonen-TA/BK* speciale aandacht voor de kweekschool die op dat moment werd verbouwd en gedeeltelijk gesloopt (afb. 9).⁴⁴ Het ‘jonge monument’ was destijds nog te jong voor bescherming, maar heeft die later alsnog gekregen, toen het oorspronkelijke gebouw al was verdwenen.⁴⁵ Gemeentelijk monumentenlijsten zijn (mede) bedoeld om het werk van architecten die niet tot de (inter)nationale toppers behoren te beschermen. Bij de St. Jozefschool was dit instrument toen ook overbodig geworden.

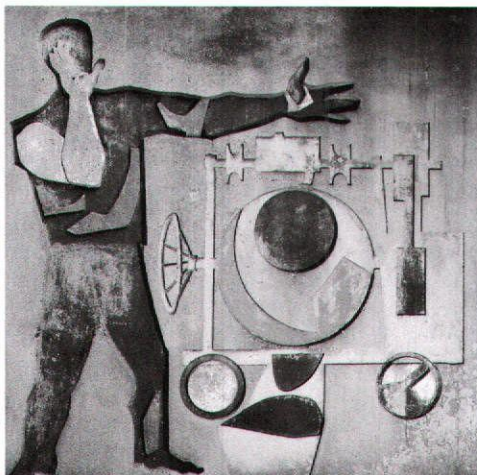
Noten

¹ Video (titel onbekend) over de nieuwbouw van Pensioenfonds PGGM, z.p. z.j., getoond op de tentoonstelling *Architect W.A. Maas*

- (1897-1950). *Schoonheid door dienstbaarheid* in Architectuurcentrum Aorta, Utrecht februari-mei 2004. Bij de tentoonstelling verscheen een gelijknamige catalogus met resultaten van een onderzoeksgroep van de Univeriteit Utrecht over leven en werk van Willem Maas onder leiding van Marie-Thérèse van Thoor.
- 2 A. Kuyle, 'Willem Maas, Bouwmeester van de Sint Jozefkweekschool', *Onder Ons: tijdschrift van de Fraters van Utrecht* 18(1950), 114.
- 3 W. van den Hengel, 'De Sint Joseph-Kweekschool te Zeist', *Het Gildeboek* 16(1933), 1.
- 4 Van den Hengel 1933, 1 en 4.
- 5 W.A. Maas, 'R.K. Kweekschool met internaat te Zeist', *Bouwkundig Weekblad Architectura* (1932)53, 485-492. Zie ook: W.A. Maas, 'R.K. Kweekschool voor onderwijzers St. Jozef te Zeist – architect W.A. Maas', *Van Bouwen en Sieren* 3(1932), 353-368.
- 6 Maas BWA 1932, 485.
- 7 'Op het vroegere land van "De Blauwe Schorteldoek"', *Onder Ons: tijdschrift van de Fraters van Utrecht* 42(1974), 359.
- 8 Interview met Clara B. Kohnhorst-Maas, Cadier en Keer 2003, vastgelegd op video ten behoeve van de tentoonstelling *Architect W.A. Maas (1897-1950). Schoonheid door dienstbaarheid*, Architectuurcentrum Aorta, Utrecht 2004.
- 9 M.T. van Thoor (red.), *Architect W.A. Maas (1897-1950). Schoonheid door dienstbaarheid*, ongepubliceerde tentoonstellingscatalogus Architectuurcentrum Aorta/Universiteit Utrecht, Utrecht 2004, 74-80.
- 10 Nationaal Archief nr. 2.06.091/1697. Afschrift octrooiaanvraag 36709, ingediend 21 april 1927, om 14.55; openbaar gemaakt 15 augustus 1928. W. Maas, 'De openluchtschool voor het normale kind', *De Gemeenschap* 4(1928), 220-224, 247-249, 343. Zie ook: Van Thoor 2004, 94-104
- 11 Interview met C.B. Kohnhorst-Maas 2003.
- 12 Maas BWA 1932, 492; Maas *Van Bouwen en Sieren* 1932, 368.
- 13 Kuyle 1950, 116.
- 14 Van den Hengel 1933, 10.
- 15 N. Tummers, 'st. Joseph-kweekschool een 'bekeeringsproces', *Wonen-TA/BK* (1974)17, 29-30; J. Cuypers, 'De toekomst van de bouwkunst', *Van Bouwen en Sieren* (1930)2, 17-19. Zie ook: R. Blijdenstein, *Zeist groei en bloei* III, Zeist 1984, 114-120.
- 16 J. Engelman en W. Maas, 'Gedachten over architectuur' I-VII, *De Gemeenschap* 1(1925), 7, 89-91, 136-140, 178-181, 198-203, 239-242, 270-272.
- 17 Van Thoor 2004, 14.
- 18 Engelman en Maas 1925, 270.
- 19 Engelman en Maas 1925, 180-181.
- 20 W.A. Maas, 'Ontwerp van een missiehuis te Rome', *De Gemeenschap* 3(1928), 35.
- 21 Van den Hengel 1933, 10.
- 22 Maas BWA 1932, 492.
- 23 Op de schilderijen in de kapel wordt uitgebreid ingegaan in: R.P.M. Rhoen, *De Zeister wandschilderingen van Charles Eyck en zijn verblijf in Zeist*, Zeist 1991.
- 24 Van den Hengel 1933, 10.
- 25 Informatie gebaseerd op: Van Thoor 2004.
- 26 Het St. Gregoriushuis functioneert momenteel niet meer als moederhuis van de congregatie en is verbouwd tot appartementen.
- 27 Engelman en Maas 1925, 136-140, 270-272.
- 28 Informatie van mevr. Janssens-de Quay, gebaseerd op dagboekfragment van J. De Quay: "Ontwerp Maas, maar het had net zo goed Ontwerp Moeder kunnen zijn".
- 29 Privéarchief familie Maas, Oosterbeek.
- 30 Van Thoor 2004, 165.
- 31 In deze periode was er een hechte onderlinge band en veel samenwerking tussen deze katholieke kunstenaars, in en rondom Utrecht. Charles Eyck, Lambert Simon en Joep Nicolas waren ook enige tijd aan *De Gemeenschap* verbonden. Zie: L. Feikema, R. Koot en E. Lucas, *Op gezang en vlees belust*, Utrecht 2000.
- 32 Zie ook: A. Weltens e.a., *Kathedralen en luchtkastelen van de omroep in Hilversum*, Zwolle 2002, 192-213.
- 33 Interview met C.B. Kohnhorst-Maas 2003. Hij liet de units uitvoeren door de gebroeders Nelissen, aannemers in Amsterdam.
- 34 Kuyle 1950, 111.
- 35 S. Van Faassen en S. Chen, *Roomse ruzie. De splitsing tussen "De Gemeenschap" en "De Nieuwe Gemeenschap"*, Nijmegen/Den Haag 2007. Zie voor *De Gemeenschap* ook: L. van de Haterd, *Om hart en vurigheid. Over schrijvers en kunstenaars van tijdschrift en uitgeverij De Gemeenschap, 1925-1941*, Haarlem 2004 en zijn op dit boek geïnspireerde proefschrift *De waarheid hooger dan de leus. Over de beeldvorming rondom tijdschrift en uitgeverij De Gemeenschap 1925-1941*, Haarlem 2007.
- 36 Van Thoor 2004, 17; Van Faassen en Chen 2007, 21-22. Na zijn vertrek uit de redactie nam Maas zitting in het stichtingsbestuur van *De Gemeenschap*.
- 37 *Monumentenlijsten Gemeente Zeist. Deel: Beschrijvingen* (bijgewerkt 01-01-2003), www.zeist.nl/leveninzeist/historie/monumentenlijsten.
- 38 Rhoen 1991, 29-30.
- 39 V. van Rossem, 'Erik de Roodestraat 14-16: Sint Josephkerk met sacristie', beschrijving Bureau Monumenten & Archeologie, Amsterdam 23 februari 2007. Zie ook: J. von Santen e.a., *Monumenten van Herrezen Nederland*, Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Amersfoort 2007.
- 40 G. Fanelli, *Moderne architectuur in Nederland 1900-1940*, Den Haag 1978 [Firenze 1968], 116.
- 41 J. Buch, *Een eeuw Nederlandse architectuur 1880/1990*, Rotterdam 1993, 94.
- 42 H. Ibelings, *Nederlandse architectuur van de 20ste eeuw*, Rotterdam 1995.
- 43 Momenteel is er een monografie over Willem Maas in voorbereiding, onder redactie van de auteur en in samenwerking met de Stichting Behoud Erfgoed Architect Willem Arnoldus Maas (1897-1950) en Uitgeverij Matrijs. Zie voor scholen: D. Broekhuizen, *Openluchtscholen in Nederland: architectuur, onderwijs en gezondheidszorg 1905-2005*, Rotterdam 2005; B. van Santen, *Scholen en schoonheid. Tweehonderd jaar Utrechtse basisscholen*, Utrecht 2007.
- 44 Tummers 1974.
- 45 In Blijdenstein 1984 staat een afbeelding van de oostgevel op dat moment, zonder toren en met andere vensters op de tweede verdieping, maar duidelijk herkenbaar en nog aanwezig. De inventarisatie van Blijdenstein lag ten grondslag aan de gemeentelijke monumentenlijst.

Nieuw Erfgoed Erkend, reflecties op de recente monumentenselectie

Marieke Kuipers

Afb. 1. Cover van het publieksboekje *Monumenten van Herrezen Nederland* (2007), met betonrelief naar ontwerp van Harry Op de Laak bij de voormalige Patrimoniumschool te Amsterdam (nu in gebruik bij ROC/ASA Oost).

Monumenten van
Herrezen Nederland

Afb. 2. Amersfoort, *Constantinianum*, J.C.A. Schijvens 1954 (nu in gebruik bij ROC/ASA, het Klooster)

Op 15 oktober 2007 presenteerde Cultuurminister Plasterk de lijst van 100 *Monumenten van Herrezen Nederland* die hij voor bescherming wilde aanwijzen (afb. 1). De bekendmaking ging gepaard met veel media-aandacht omdat het de eerste keer was dat het erfgoed van de Wederopbouw als een samenhangende beschermingsopgave werd benaderd. Plaats van handeling was het Amersfoortse Constantinianum, één van de geselecteerde 'topmonumenten' uit de periode 1940-1958. De traditionalistische baksteenarchitectuur van dit monumentale klooster- en scholencomplex van J.C.A. Schijvens (afb. 2) lijkt op het eerste oog niet direct *nieuw* erfgoed, maar het is evenmin als, bij voorbeeld, het modernistische Groothandelsgebouw te Rotterdam, ontkomen aan de noodzaak van herbestemming om te blijven voortbestaan. In beide gevallen is waardestelling vanuit architectuur- en cultuurhistorische invalshoek onontbeerlijk voor een passende interventie. Dit artikel gaat nader in op de achtergronden van de bestuurlijke interventie – de wettelijke bescherming – en de daaraan voorafgaande selectieproblematiek ten aanzien van het 'Nieuwe Erfgoed'.¹

Dubbelzinnige nieuwheid

Het concept 'Nieuw Erfgoed' klinkt heel aantrekkelijk maar het behelst verschillende dubbelzinnigheden, zoniet tegenstrijdigheden. Dat begint al met de chronologische afbakening van het tijdvak van 1940-'65 dat kortheidshalve als 'het Wederopbouwtijdperk' wordt aangeduid: daarin zijn om beleidsmatige redenen de tegenpolen van de oorlogstijd (schade) en de vroeg-naoorlogse decennia (herstel) samengebracht om zo direct te kunnen aansluiten bij de al afgeronde beschermingsronde voor de 'jongere bouwkunst' uit de periode 1850-1940.² De historische scheidslijn van de Tweede Wereldoorlog is hierdoor verschoven van eindpunt naar startpunt. Voor de Nederlandse monumentenzorg ligt het eindpunt van het nieuw te onderzoeken monumentenpotentieel nu halverwege de roerige jaren '60. Wat toen nieuw en experimenteel was in de architectuur en volkshuisvesting is nu oud en afgeschreven in technisch en economisch opzicht. De cultuurhistorische waardestelling van het (steden)bouwkundig erfgoed uit het midden van de twintigste eeuw is echter nog maar net op gang gekomen in de monumentenwereld en moet

soms nog een zekere weerstand overwinnen ten opzichte van de ‘kanjers en knoerten’ die zich ten koste van kleinschalige historische bebouwing een plaats in het stadsbeeld veroverden.³ In de discussies over kwaliteit in de gebouwde omgeving treden soms scherpe contrasten op terwijl de tijdsdruk toeneemt om snel tot een waarde-oordeel te komen.

De nadruk op het *nieuwe* van het erfgoed der wederopbouwmonumenten maskeert het fysieke feit dat deze bouwwerken al enkele decennia oud zijn en vaak een totaal ander gebruik hebben gekregen dan waarvoor zij oorspronkelijk ontworpen waren. Toch moet het nieuwe erfgoed zich jeugdig voordoen om zich teweer te stellen tegen het negatieve imago van slijtage en veroudering en tegen de navenante handelwijze van investeerders, politici en volkshuisvesters, waarvan een groot aantal in de greep lijkt te zijn van de vernieuwingsdrang der wegwerpmaatschappij. Door de werken van de wederopbouw als jonge monumenten te bestempelen krijgen zij in cultureel en beleidsmatig opzicht weer een overlevingskans. Maar het nadeel blijft dat de vanuit de overheid beschikbare budgetten voor instandhouding (OCW) veel kleiner zijn dan die voor sloop en nieuwbouw (VROM) en dat in de bouwwereld het particuliere initiatief de overhand heeft. Ook de nieuwe normen voor woon- en werkgebouwen pakken ongunstig uit voor de ‘oudbouw’. Daarentegen moet volgens de Nederlandse Monumentenwet een monument ten minste vijftig jaar oud zijn om voor wettelijke bescherming in aanmerking te kunnen komen. De tijds marge van een halve eeuw is rond 1900 ingevoerd om de historici de nodige distantie te verschaffen voor een onbevooroordeelde waardering van het gebouwde erfgoed. Argument daarvoor was dat dan ‘tenminste een mensenleeftijd’ zou zijn verlopen alvorens over de artistieke en historische waarde van een potentieel monument werd geoordeeld en zoveel werd voorkomen dat over het werk van nog levende architecten door tijdgenoten zou worden beslist wat wel en niet de moeite van het behouden waard was. Dat onderscheid ten opzichte van beeldend kunstenaars leek destijds verdedigbaar omdat overheidsmuseuma voor eigentijdse kunst toen nog maar net in opkomst waren en het behoud van monumenten voornamelijk werd gezien als een zaak van restauratie dan wel reconstructie. Inmiddels is deze chronologische limiet in de meeste andere Europese landen verminderd of afgeschaft omdat de omloopsnelheid der gebouwen steeds korter is geworden en sneller verminking of afbraak dreigt. Ook op de Werelderfgoedlijst prijken al naoorlogse meesterwerken die bij hun voordracht iets meer dan dertig jaar oud waren: Brasilia en het Opera House in Sydney; en de onder supervisie van Auguste Perret wederopgebouwde kern van Le Havre is daar recentelijk bijgekomen. In vergelijking daarmee is Nederland dus laat begonnen met de nieuwe opgaven die het nieuwe erfgoed stelt aan waardestelling, selectie en instandhouding. Ons land loopt achter in de herziening van het leeftijds criterium, terwijl de ‘Grote Verbouwing’ zorgt voor een ongekend grote transformatie in aanzien en behandeling van de naoorlogse woningbouw.⁴

De vraag is gerechtvaardigd of de wettelijk vereiste minimum leeftijd van vijftig jaar nog van deze tijd is, mede gelet op het

feit dat ook bij andere erfgoedsectoren een kortere distantie in de tijd in acht genomen wordt bij selectie (bijvoorbeeld archieven, bibliotheken, musea). In de 21e eeuw, met een aanmerkelijk intensiever bebouwd oppervlak dan in 1940, is de economische en planologische druk om in de gebouwde omgeving te vernieuwen vele malen groter dan bij de eerste discussies over monumentenbescherming het geval was. Gebouwen worden al binnen dertig jaar afgeschreven, hoewel zij constructief nog sterk genoeg zijn om enkele decennia langer mee te gaan.

Het avantgardistische adagium ‘*Form Follows Function*’ heeft samen met de kapitalistische praktijk van ‘*form follows finance*’ geleid tot een dominante nieuweidscultus die steeds minder ruimte lijkt te laten voor de reeds bestaande architectuur en voor de monumentenzorg in het bijzonder. In dat opzicht is de radicale retoriek van de architecten van het Nieuwe Bouwen te ver doorgesloten. De Nieuwe Bouwers kenden echter hun klassieken en pleitten óók voor selectief behoud van monumenten.⁵ Die interesse wordt nu vaak vergeten, om nog maar te zwijgen van het massale geheugenverlies dat na 1968 door gebrekkig onderwijs in de (architectuur)geschiedenis is ontstaan. Wel kan men achteraf zeggen dat zij een ouderwetse opvatting hadden van de monumentenzorg (door uit te gaan van vrijlegging, reconstructie of ‘bevrozing’ in plaats van harmonische ingepaste veranderingen) en dat zij dubbelzinnig waren omtrent de culturele en technische duurzaamheid van hun eigen scheppingen. Juist die spanning tussen vorm en functie, tussen gebruiks- en toekomstwaarde beïnvloedt, samen met de nieuweidscultus, de actuele attitude tegenover het vroeg-naoorlogse erfgoed.

De optimistische ‘wijkgedachte’ van de Wederopbouw wijken, met twee miljoen woningen in totaal, is inmiddels achterhaald door postmoderne opvattingen en een andere bevolkingssamenstelling (onder andere door vergrijzing der ‘babyboomers’, gezinsverdunding, toestroom van niet-Europese immigranten), waardoor de vooruitgang van toen – niet meer inwonen bij ouders of vreemden – is omgeslagen in een achterstand ten opzichte van de luxere standaard der Vinex-wijken van nu. Hetzelfde geldt voor de buurtvoorzieningen. Met name kerken en scholen verdwijnen steeds sneller uit het wijkbeeld ten gevolge van ontzuiling en onderwijsvernieuwing. Zij krijgen nauwelijks de kans om een ‘erfgoed-status’ te verwerven en worden zelden gezien als een symbool van een gedeeld verleden. Daarom is het zinvol om de wettelijke criteria en de top 100-idee nog eens kritisch te beschouwen.

Top 100-idee

De Nederlandse Monumentenwet maakt in beginsel geen onderscheid tussen ‘top-monumenten’ en andere beschermenswaardige gebouwen. Zij maakt alleen verschil tussen wel en niet wettelijk beschermde monumenten. Anders dan bij voorbeeld het Engelse stelsel hanteert zij geen klassering naar kwaliteit of (inter)nationale betekenis. Dat wil niet zeggen dat er geen notie is van een ‘klasse-verschil’. Maar het past niet in onze egalitaire en tot voor kort verzuilde maat-

schappij om het ene monument als belangrijker aan te merken dan het andere en een beleid te ontwikkelen dat openlijk een voorkeursbehandeling voorstaat voor een bepaalde 'top-klasse'.

Wie de historische praktijk van de monumentenzorg en -waardering onderzoekt, komt al snel tot de ontdekking dat indirect een culturele hiërarchie van invloed is geweest bij de uitvoering van inventarisatie, selectie en subsidiëring, maar dat het beginsel van een 'open lijsten-systeem' heeft belet om op voorhand uit te gaan van een maximering van het aantal te beschermen monumenten.⁶ Toch kan een kwantitatieve beperking behulpzaam zijn bij een kritische beoordeling van het erfgoed, al moet het maximum niet te smal en niet te star worden toegepast. In het besef dat het huidige bouwareaal meer dan acht miljoen gebouwen omvat, waarvan bijna drie miljoen uit de volle Wederopbouwperiode maar het merendeel jonger is dan twintig jaar, is een aantal van honderd 'nieuwe monumenten' uit de vroegste fase (tot en met 1958) natuurlijk uiterst bescheiden, maar het is een goed begin.⁷ Dat aantal van honderd heeft een grote aantrekkingskracht voor managers en uitgevers, die niet altijd gedeeld wordt door de meer op kwalitatieve aspecten gerichte monumentenbeschermers.

De 'top 100-idee' blijkt letterlijk al zo oud als de weg naar Rome, zoals onder andere blijkt uit het *Kunst Kabinet der Aldervermaerdste Statuen of Antique Beelden staende binnen Romem*.⁸ Deze geïllustreerde beschrijving uit 1638 toont een honderdtal klassieke beelden die op grond van hun reputatie als 'voorbeeldige werken' zijn uitgekozen vanwege hun perfecte proporties en grote schoonheid. Een eeuw later verscheen een heruitgave van deze *bezienswaardigheden* met een aanvullende toelichting op de mythologische en historische achtergrond van elke sculptuur. Deze kunstreisgids, 'dienstig en vermakelijk', is te beschouwen als een verlengstuk van de klassieke Canon die in de Oudheid onder kunstkenner werd gehanteerd als maatstaf voor de esthetische oordeelsvorming en kennisbron van goede kunst. De klassieke canon had geen maximum, in tegenstelling tot de recentelijk uitgebrachte historische canon van de commissie-Van Oostrom die vijftig 'vensters' op de vaderlandse geschiedenis laat openen door middel van historische gebeurtenissen, personen, thema's en objecten die ieder schoolkind in Nederland weten moet vanaf de Prehistorie tot de millenniumwisseling.⁹ Daarbij valt op dat het aantal vensters per periode ongelijk verdeeld is en dat de laatste eeuw met vijftien vensters ruimer is bedeed dan de 'Gouden Eeuw'. Hier lijkt geen noodzaak te bestaan voor een grote historische afstand om uit het recente (en verre) verleden de belangrijkste *wetenswaardigheden* te onderscheiden. Hoe anders gaat het toe bij de selectie van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Al is er (nog?) geen Nederlandse 'monumentencanon' van de mooiste, beste of historisch belangrijkste bouwwerken in ons land die iedere beschaafde burger zou moeten kennen, er is in 1938-'39 onder leiding van Jan Kalf, een lijst opgesteld van 108 monumenten die – met het oog op het dreigende oorlogsgevaar – 'speciale bescherming' verdienden vanwege hun culturele

kostbaarheid.¹⁰ De twee jongste monumenten op die lijst van meest bijzondere '*beschermenswaardigheden*', de Vondelkerk van P.J.H. Cuypers te Amsterdam en de Sint Bavokathedraal te Haarlem van zoon Jos Cuypers, vormden vreemde eenden in de bijt van veel oudere stadspoorten, paleizen, stadhuisen en middeleeuwse kerken. Het ging hierbij om de uitvoering van fysieke voorzorgsmaatregelen, niet om wettelijke bescherming in een 'normale' situatie (een monumentenwet zou pas in 1961 worden ingevoerd).

Met hetzelfde oogmerk werd in de loop van de jaren '80 voor Unesco een 'Top 100-lijst' samengesteld voor de cultuurbescherming in buitengewone omstandigheden.¹¹ Dat intussen de aandacht was verbreed waardoor ook andere bouwtypen en andere bouwperiodes (zoals industrieel erfgoed en complexen van sociale woningbouw) tot de 'top' van het bouwkunstig erfgoed konden doordringen blijkt wel uit het feit dat slechts 29 van de 117 items al eerder voorkwamen op de Kunstbeschermingslijst van Kalf. Toch is ook dan het aandeel van twintigste-eeuwse monumenten gering (14).

Des te opmerkelijker was het dat vrijwel tegelijkertijd – en met aanzienlijk meer publiciteit – een eerste systematische aanpak plaatsvond van de inventarisatie, selectie en bescherming van de zogenaamde 'jongere bouwkunst' na eerdere 'thematische vingeroefeningen'. Als opmaat voor een landelijke projectmatige aanpak diende de samenstelling van een lijst van 'evidente' of 'bijzondere monumenten', aangevuld met een lijst van zogenaamde 'witte villa's'.¹² Het architectonisch erfgoed van het Nieuwe Bouwen werd ondubbelzinnig naar voren geschoven als belangrijkste bijdrage aan de ontwikkeling van de architectuur en stedenbouw. Het markeert de omslag naar een voorkeur voor de innovatieve kwaliteiten van de 'Machine Age' en een zekere nostalgie naar de toenmalige nieuwheid van de Moderne Beweging, waarvan het radicale gedachtegoed meer onder vuur kwam te liggen door de opkomst van postmoderne opvattingen. Desondanks is de waardering voor hoge ouderdom nog steeds een belangrijke wegingsfactor in de cultuurhistorische rangschikking naar prioriteit – en terecht, naar mijn mening, want de oude monumenten zijn als tastbare uitdrukking van anciënniteit en *Alterswert* zeldzaam en onvervangbaar, al mag dit geen beletsel vormen om ook jongere monumenten te beschermen vanwege hun specifieke kwaliteiten. Vandaar de voorzichtige aanpak om in omtrekkende bewegingen een concrete uitspraak te doen over 'topkwaliteit'.

De behoefte aan een kwantitatieve beperking van het aantal 'noodgevallen' van meest bedreigde monumenten tot 100, die bijvoorbeeld blijkt uit de tweejaarlijkse rapporten van het *Worlds Monuments Fund*, is op pragmatische gronden (verdeling van beperkt beschikbare budgetten en capaciteit) wel te begrijpen, maar gaat voorbij aan de culturele complexiteit van de selectieproblematiek en de onderliggende waardstelling van het omvangrijke en vaak nog vogelvrije erfgoed uit de twintigste eeuw.¹³ Het is, kortom, veel moeilijker om op vakinhoudelijk verantwoorde wijze honderd of duizend 'beste', 'belangrijkste', 'meest bijzondere' jonge monumenten te selecteren uit een paar miljoen gebouwen dan het geval was

bij de oudere bouwkunst. Dat besef is inmiddels doorgedrongen op nationale en internationale schaal en evenzo de behoefte aan heldere parameters en kennisuitwisseling.¹⁴

De 'Top 100' van wederopbouwmonumenten sluit op geheel eigen wijze aan bij deze verschillende op bescherming toegesneden selectietradities. Daarbij zijn ook enkele noties verwerkt uit het selectiebeleid andere erfgoedsectoren, waarop ik hieronder nog terugkom. Van belang is hier om te vermelden dat door het aantreden van Cultuurminister Plasterk een ommezwaai in het politieke klimaat is gekomen die een openlijke uitspraak ten gunste van een 'top-lijst' stimuleerde, een kwestie die in eerdere jaren veel meer omstrede was en er onder andere voor zorgde dat in 2002 een algemeen overzicht werd gepubliceerd waarin 101 typerende werken uit de wederopbouwperiode bijeengebracht zijn bij wijze van 'smaakmaker'.¹⁵ Hierbij ging het overigens nog niet om een selectie ten behoeve van bescherming.

Dat was wel het geval bij de opstelling van de *Tijdelijke beleidsregel 2007*, waarin voor het eerst een formulering van het begrip 'topmonument' was opgenomen voor de uitverkiezing van die monumenten "die met voorrang bescherming verdienen en als 'meest waardevol' zijn te beschouwen.

Hierbij is het volgende maatgevend:

- a. het monument is een *evidente mijlpaal* in de ontwikkeling van de architectuur, stedenbouw, landinrichting, bouwtechniek of ruimtegebonden kunst in Nederland, wat onder meer blijkt uit een vooraanstaande positie en duiding in de nationale en internationale vakliteratuur; of
- b. het monument is een *essentieel toonbeeld* van de belangrijkste cultuurhistorische of sociaalhistorische ontwikkelingen van de wederopbouwperiode in Nederland.

Deze begrippen verwijzen naar bouwwerken met een uitzonderlijke en onvervangbare monumentwaarde vanwege de ont-

Afb. 3. Amsterdam, lange gevel van de voormalige technische school Patrimonium, ontworpen door B. Ingwersen en C. de Geus als een staalkaart van beton-afwerkingen in 1956.

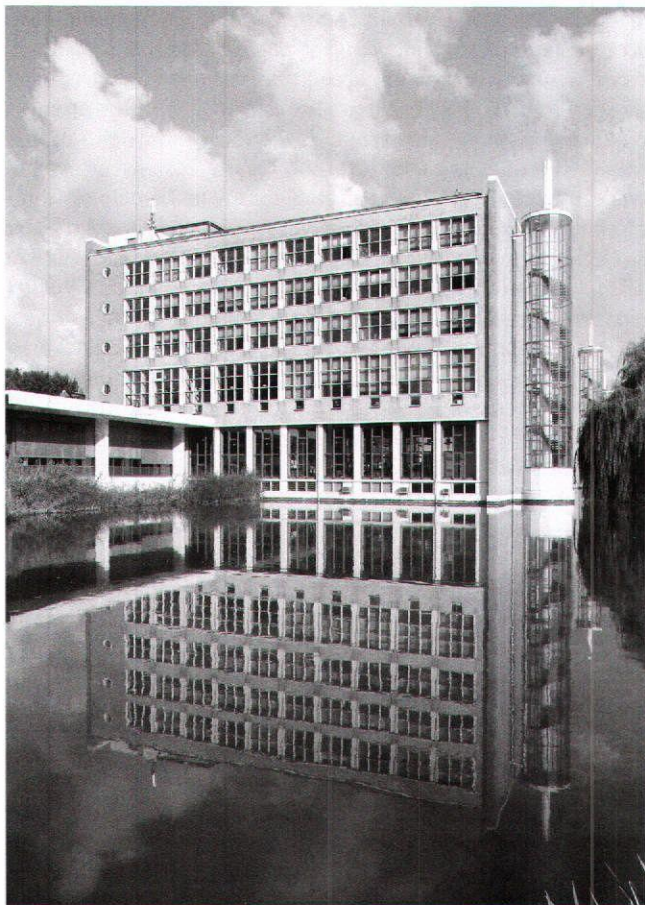

Afb. 4. Bloemendaal, erebegraafplaats, A. Komter, G.H.M. Holt en J.T.P. Bijhouwer, 1947.

werpkwaliteiten (als 'iconen'), de verankering in een specifieke locatie (als sleutelstuk in de biografie van een belangrijke plek), en/of de specifieke herinneringswaarde aan een belangrijke historische gebeurtenis die verbonden is met de Tweede Wereldoorlog en de naoorlogse wederopbouw (symboolfunctie)". (De cursivering is door mij aangebracht omdat dit de kernbegrippen zijn waarom het onderscheid draait).

Typerend voor de eerstgenoemde categorie zijn zonder twijfel de 'iconen' van de modernistische wederopbouw te Rotterdam: het Lijnbaan-ensemble van J.H. van den Broek en J.B. Bakema en anderen en het al genoemde Groothandelsgebouw, evenals het Corbusiaanse schoolgebouw dat Ben Ingwersen bouwde voor de LTS Patrimonium aan de nieuwe doorbraak van de Wibautstraat te Amsterdam, met – in oorsprong ongekleurde – betonreliëfs naar ontwerp van Harry Op de Laak (afb. 1 en 3). Kenmerkend voor de tweede groep zijn bijvoorbeeld de nationale gedenkplaatsen voor de oorlogsslachtoffers: de Erebegraafplaats te Bloemendaal (afb. 4) en de Herdenkingshof te Putten, waarbij in beide gevallen J.T.P. Bijhouwer de groenaanleg had ontworpen in 1947. Meestal lopen beide aspecten door elkaar en dat maakt monumenten nu juist zo interessant en beschermenswaardig, zoals in het geval van het Gebouw voor Werktuig- en Scheepsbouwkunde, dat gefaseerd tot stand gekomen is in de nieuwe TH-wijk van Delft tussen 1950 en 1957 naar ontwerp van A.J. van der Steur en G. Drexhage, met toegepaste kunst van L. Blom, D. Bus, B. Roth, C. van Kralingen, W. Elenbaas, K. Appel, J. Brons en H.A. Bal (afb. 5).

De Top 100-lijst moet zeker *niet* worden opgevat als een 'canon' van de midden-twintigste-eeuwse architectuur, maar

Afb. 5. Delft, Gebouw voor Scheepvaart- en Werktuigbouwkunde, A.J. van der Steur en G. Drexhage (1950-53-gedeelte).

eerder als een urgentie-inventaris van honderd beschermenswaardige topmonumenten. Sommige 'evidente' monumenten ontbreken hierin, hetzij omdat zij al in een eerder stadium zijn beschermd (bijvoorbeeld het Nationaal Luchtvaartlaboratorium van W. van Tijen en H.A. Maaskant te Amsterdam, bekend als het voorbeeld van het 'huwelijk van baksteen en beton', oftewel de 'shake-hands-architectuur'), hetzij omdat andere belangrijke werken al tijdens hun minderjarigheid zijn gesloopt, zoals de Jozefkerk van J.H.A. Huysmans te Vaals en het rijkelijk van decoratieve aankleding voorziene Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen aan de Nieuwe Uitleg te Den Haag (afb. 6). Dit was naar ontwerp van de toenmalige rijksbouwmeester G.W. Friedhoff en zijn assistent M. Bolten opgetrokken als een toonbeeld van culturele weerbaarheid en gouvernementele waardigheid ter plaatse van Pieter Posts Kanongieterij die was weggevaagd bij het bombardement op het Bezuidenhout. Hoe goed ook bedoeld als model voor een samengaan van kunsten en een cultuurbewuste rijksoverheid, het ministeriegebouw moest wijken voor een efficiënter kantoorgebouw.¹⁶ Het verlies is voor de monumentenzorg des te pijnlijker omdat hier de Monumentenraad bij-

Afb. 6. Verdwenen hal van het ministerie van OKW aan de Nieuwe Uitleg te Den Haag, 1953.

eenkwam en de basis werd gelegd voor de uiteindelijke Monumentenwet die in 1961 van kracht werd.

Waardebepaling als toegepaste wetenschap

Vanouds is er sprake van een intensieve interactie tussen de ambtelijke monumentenzorgers en de 'oudheidminnende' leden van de KNOB voor de verzameling en verspreiding van kennis van het gebouwde erfgoed. Aan de monumentenbeschrijving is in 2006 nog een speciaal themanummer (nr. 6) gewijd naar aanleiding van de voltooiing van de serie *Monumenten in Nederland*, die door een particulier bureau is uitgevoerd en per provincie geordend.¹⁷ Deze professionalisering en uitbesteding van kennisintensief werk – zoals de inventarisatie, beschrijving en selectie van waardevolle historische gebouwen – hangt samen met de politieke voorkeur voor een terugtrekkende overheid. De wettelijke beschermingstaak is echter nog steeds een regeringszaak, die via kortlopende beleidsregels en diverse projecten wordt uitgevoerd door of onder supervisie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ)/Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en

Monumenten (RACM). Deze situatie zorgt vaak voor tijdsdruk en weglekkende kennis tengevolge van personeelwisselingen en nieuwe beleidsmatige accenten (nog afgezien van de reorganisaties), wat zijn weerslag heeft op een consistente en kritische waardebeoordeling van het immense potentieel aan bouwkunstig erfgoed uit eerst het 'Stoomtijdperk' en nu het midden van de twintigste eeuw. Hiervoor is immers tijd, capaciteit en continuïteit nodig. Bij voorkeur vindt ook de nodige bezinning plaats op de grondslagen van het waardenstelsel van de monumentselectie en -bescherming, maar in de praktijk komt het daar zelden van.

Weliswaar hebben de MSP-criteria zoals verwoord in de *Handleiding Monumenten Selectie Project* (1991) zich bewezen als bruikbare – en zelfs robuuste – toetsingsinstrumenten, die ook voor het erfgoed van na 1940 toepasbaar zijn, voor de oudere bouwkunst is slechts voor enkele subcategorieën een verfijningskader ontwikkeld en blijken eventuele herijkingsoperaties veel te ingewikkeld in verband met verworven rechten en – opnieuw – tijd- en capaciteitsgebrek van deskundige waardebestellers. Bovendien heeft het tot nu toe bij de Nederlandse monumentselectie aan diepgang ontbroken bij een verdere analyse van de wijze waarop de diverse cultuurwaarden zijn geïnterpreteerd en de daarbij leidende paradigma's en canonieke voorbeelden, zoals bij voorbeeld wel is gedaan bij de sociale constructie van het begrip 'historische betekenis' in de Amerikaanse monumentenzorg.¹⁸

Hier liggen uitdagingen voor enerzijds de nieuwe reeks themaprogramma's van de RACM en anderzijds de universiteiten waar in verschillende vormen onderwijs en onderzoek in cultureel erfgoed wordt gestimuleerd. Bij alle aandacht voor de betekenisvorming en architectuur- en cultuurhistorische waardebeoordeling mag echter de materiële component niet vergeten worden. Dit betekent dat ook de bouwhistorische kennis moet worden uitgebreid naar vroeg-naoorlogse bouwmethoden en -materialen.

Terug naar de waardebeoordeling als toegepaste wetenschap. Hierbij doen zich verschillende vakmatige problemen voor. Eén daarvan is de afhankelijkheid van beschikbare bronnen voor het noodzakelijke overzicht. Zo kon de opbouw van de wederopbouwdatabank slechts op een beperkt aantal vaktijdschriften en vrijwillige respons door derden worden gebaseerd, waardoor nog vele lacunes bestaan ten aanzien van data, betrokken ontwerpers en afbeeldingen. Bovendien wordt de waardestelling vanuit een (inter)nationaal perspectief bemoeilijkt door een zekere onevenwichtigheid zometeen onvolledigheid in de historiografie, die hoofdzakelijk is gericht op vernieuwing en de ontwikkelingen in de grote steden. Traditionalistische architectuur en regionale ontwikkelingen worden in de secundaire literatuur over de wederopbouw ofwel genegeerd ofwel als van minder belang beschreven. Hierdoor dreigt een onkritische herhaling van dezelfde beoordelingen te ontstaan, omdat vermelding in een gerenommeerde publicatie nu eenmaal een belangrijke ondersteuning in de argumentatie voor bescherming biedt.

Belangrijk zijn tevens de verschillen tussen de architectuurgeschiedenis – die voornamelijk is georiënteerd op de tot-

standkoming en de architectonische kwaliteiten van het ontwerp – en de monumentale waardstelling van het gebouw – waarbij ook de bouw- en gebruiksgeschiedenis in het oordeel worden betrokken. In aanvulling op David Lowenthal's onderscheid tussen *history* en *heritage* wil ik ook een onderscheid maken tussen *architecture* en *heritage*, want monumenten zijn meer dan alleen een (herkenbaar) uitgevoerd ontwerp of een nieuwe architectonische opgave. Zij hebben ook een cultuurhistorische dimensie die op de een of andere wijze afleesbaar dient te zijn en te blijven, bijvoorbeeld door de situering, een bepaalde plaats-gebonden functie of bijzondere versiering. Dat geldt bij voorbeeld voor de De Ruyterschool te Vlissingen (afb. 7), die vanwege de directe verbondenheid met het maritieme onderwijs en de situering aan de kust kan worden aangemerkt als een 'essentieel toonbeeld' voor de wederopbouw van de Zeeuwse zeehavenstad en tevens een symboolfunctie heeft 'voor Nederland als handeldrijvende, explorerende en varende natie'.

De notie van een 'symboolfunctie' is er bij de aanwijzing van monumenten altijd wel geweest, maar die is pas expliciet geworden bij de aanscherping van de criteria voor de selectie van het jongere en jongste architectonisch erfgoed. Hierbij zijn de criteria die zijn opgesteld voor het Deltaplan Cultuurbehoud van invloed geweest. Het is tevens een teken dat de monumentenbescherming in een breder verband van cultuurbeleid terecht is gekomen.

Terwijl de 'monumenten-selecteurs' eraan werken om vanuit vakkennis en een actueel overzicht zo goed en zo zorgvuldig mogelijk de (meest) beschermenswaardige gebouwen te zeven uit het enorme potentieel, kortom te toetsen op architectuur- en cultuurhistorische kwaliteit, zijn juist vanuit politieke hoek in de afgelopen dertig jaar vele nota's en voorstellen ingediend met betrekking tot de kwantiteit, variërend van de *Knelpuntennota* (1978) tot de beleidsbrief *Meer dan de Som* (MDDS, 2003). Door de mentale verbinding van het aantal beschermde monumenten met het beschikbare restauratiebudget is een grote druk ontstaan om tot een inperking van het rijksmonumentenbestand te komen. Vooral in de laatste nota wordt aangedrongen op vergroting van de beheersbaarheid, hoewel de wettelijke, culturele en maatschappelijke grondslagen van de monumentenbescherming – ook bij de nieuwe Monumentenwet 1988 – in essentie niet veranderd zijn.

De aandacht voor de beheersbaarheid komt nadrukkelijk aan de orde in de discussienota *Erfgoed in overvloed* (2000). Hierin worden voor het eerst de processen van waarderen, normeren en selecteren van het cultureel erfgoed in het rijksbeleid inzake de verschillende sectoren onderling vergeleken en wordt grote aandacht gevraagd voor de beheersbaarheid. Kwantiteit wordt hierbij al in de titel als een probleem geponeerd, met name wegens de beperkte beschikbaarheid van financiële middelen en menselijke capaciteit. Tevens wordt de vraag gesteld of herziening van de selectie mogelijk is, met een grotere onderlinge afstemming van (wettelijke) criteria. In de nota wordt echter nauwelijks ingegaan op de vraag of alle onder rijksverantwoordelijkheid vallend cultureel erfgoed wel onder één noemer – die impliciet als 'Collectie Nederland' is omschreven – is onder

Afb. 7. Vlissingen, Zeevaart/De Ruyterschool aan de Boulevard Evertsen, A. Rothuizen 1953.

te brengen en evenmin op de vraag of het concept 'collectie' voor alle erfgoedsectoren gelijkelijk kan worden toegepast.¹⁹ Daarbij moet ook worden bedacht dat 'Cultureel Erfgoed' als *begrip* pas betrekkelijk kort in zwang is in Nederland en al diverse wijzigingen en verfijningen heeft ondergaan, maar het is als *beleidsterrein* met betrekking tot archieven, archeologische objecten en sites ('oudheden'), musea en monumenten al veel langer – minstens sinds de aanstelling van Victor de Stuers als referendaris Kunsten en Wetenschappen in 1875 – een formeel erkende taak voor het rijk.²⁰

Het is dan ook in de wisselwerking met het rijkscultuurbeleid dat de waardering – en selectie – van monumenten als een toegepaste wetenschap wordt beoefend. Daarvoor is gespecialiseerde deskundigheid nodig, die inhoud geeft aan de criteria en die ook de lange lijnen in de aanwijzingsgeschiedenis in het oog houdt.

Criteria en kritiek

Merkwaardig genoeg is er bij de invoering van de nieuwe Monumentenwet 1988 nauwelijks inhoudelijke discussie geweest over de omschrijving van de inhoudelijke wettelijke

criteria (afgezien van de 50-jarengrens). Het begrip 'schoonheid' is onverminderd nummer één gebleven. Het heeft weliswaar het risico van sterk subjectieve en tijdgebonden interpretatie in zich, maar dit is in de afgelopen decennia door de verbinding met het begrip 'architectuurhistorische waarde' en de verfijningen in het stelsel van de MSP-criteria voldoende geneutraliseerd. Niettemin is bij de uitwerking van het begrip 'topmonument' als een 'evidente mijlpaal' toch een bepaalde onderstroom van een vooruitgangsgedachte ingeslopen, die vooral in de geschiedschrijving van de moderne architectuur domineert. De mijlpalen kunnen echter ook worden verbeeld door traditionalistischer vormgegeven bouwwerken, zoals de ministeries van Friedhoff en diens vuurtoren bij Ouddorp, de laatst gebouwde in zijn soort. Het adjectief 'evident' is een echo van de 'evidente monumenten' die in 1980 zijn aangevoerd en versterkt nog eens de reputatie die de gebouwen al hadden in de contemporaine architectuurkritiek en secundaire vakliteratuur. Toch is ook buiten de geijkte paden gezocht en is bovendien gelet op de eventuele aanwezigheid – en artistieke kwaliteit – van toegepaste kunst, waardoor bij voorbeeld de Pinksterkerk te Heemstede, voorzien van een indrukwekkend groot en fraai glas-in-betonraam van Berend Hendriks

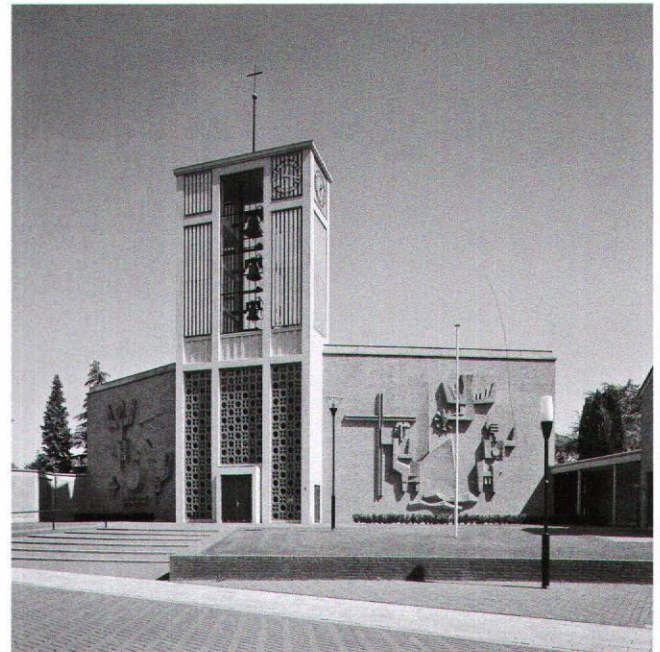

Afb. 8. Heemstede, Pinksterkerk, Chr. Nielsen, J.H.C. Spruit, B. Hendriks, 1957.

(1957) (afb. 8) en de HH Theobaldus en Antoniuskerk te Overloon van Jan Strik (met in de baksteengevels opgenomen reliëfs, 1956) op de Top 100 lijst staan (afb. 9). In het laatste geval telde ook het historische feit mee van de verwoestingen die het Bevrijdingsoffensief met zich had meegebracht, waardoor het hele dorp weer opnieuw moest worden opgebouwd. Bij nadere beschouwing blijkt overigens een heel groot aantal gebouwen te zijn geselecteerd dat rechtstreeks met het herstel van oorlogsschade, de letterlijk wederopbouw, heeft te maken, al zijn zij meestal heel anders van vorm, volume en situering en soms functie (bij voorbeeld het Kantoor voor Akkerbouwproducten dat naar het – laatste – ontwerp van Jan Buijs is gebouwd op de langgerekte strook die in Den Haag was ontruimd voor de aanleg van de Atlantikwall (afb. 10 en afb. 11) of de brandweerkazerne van het tweemaal verwoeste en weer opgebouwde Rhenen (afb. 12). Hierbij blijkt tegelijkertijd ook heel vaak de tweede kwaliteit van toepassing te zijn: ‘een essentieel toonbeeld’. Deze combinatie verwijst indirect naar de noties ‘onmisbaar’, ‘symboolfunctie’ uit het

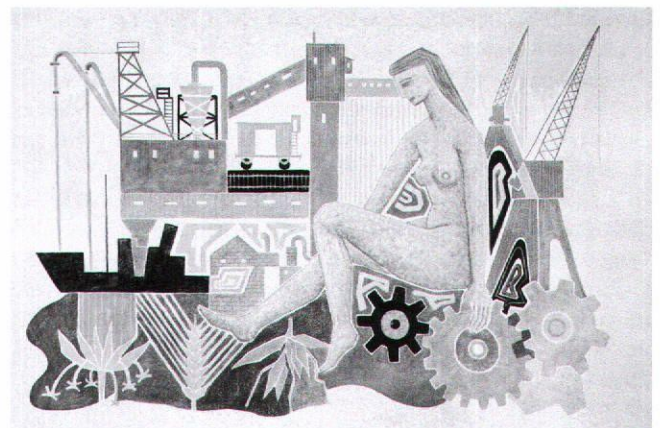

Afb. 10. Den Haag, kantoor van het Hoofdproductschap voor Akkerbouwproducten aan het Stadhoudersplantsoen van J.W.E. Buijs, J.B. Lürsen en W. Verschoor, 1955; het gelijktijdig gebouwde buurpand voor de Administratie van het Nederlands Rundveestamboek is inmiddels door een nieuw kantoor vervangen.

Afb. 9. Overloon, HH Theobaldus en Antoniuskerk, J. Strik, 1956, de reliëfs verbeelden de Schepping en de Drieëenheid.

Deltaplan voor het Cultuurbehoud. Zij zijn vooral bedoeld als een aanscherping van het vrijwel geruisloos in de nieuwe wet opgenomen begrip ‘cultuurhistorische waarde’, dat een veel bredere interpretatie mogelijk maakt dan bij de begrippen ‘oudheidkundige waarde’ en ‘geschiedkundige herinneringen’ het geval was, maar dat ook problemen oproept bij de waardering van het ideologisch belaste erfgoed uit de oorlogstijd. Als er ooit een vakseminar over de grondslagen van de waardering en de onderliggende begripsopvattingen wordt georganiseerd, dan mag het van mij als eerste over dit wettelijke criterium gaan. Dat temeer omdat de term ‘cultuurhistorische waarde’ een zekere spanning creëert met de politieke wens

Afb. 11. Den Haag, wandschildering in het kantoor van het Hoofdproductschap voor Akkerbouwproducten, waarin Frans Vollmer de verschillende bedrijfsactiviteiten heeft verbeeld rondom de allegorische figuur van Ceres.

Afb. 12. Rhenen, voormalige brandweerkazerne (nu Museum Rondeel), J.J.M. Vegter, 1943.

om terughoudend te beschermen. Juist in de afgelopen decennia heeft het cultuurbegrip zich enorm verbreed en zijn de scherpe scheidslijnen tussen 'hoge' en 'lage' cultuur weggevallen. Daar komt bij dat ook meer documentatie en historische bronnen beschikbaar zijn van het recente erfgoed dan voor de oudere bouwkunst, zodat al snel cultuurhistorische waarden in het geding zijn.

Afb. 13. Jaknikker nabij Schoonebeek, geleverd door Thomassen omstreeks 1947.

Eenzelfde soort problematiek doet zich voor wanneer het advies van de Raad van Cultuur zou zijn opgevolgd om te selecteren naar 'representativiteit'. Deze term is verbonden met vertegenwoordiging en aanschouwelijkheid en kan zowel smal – voornam, symbolisch – als breed – kenmerkend,

Afb. 14. Dwingeloo, Radiotelescoop, 1956.

Afb. 15. Arnhem, John Frostbrug, 1932-35/1944, 1950, op de achtergrond het Provinciehuis van J.J.M. Vegter, H. Brouwer en T.T. Deurvorst, 1955.

typerend – worden uitgelegd onder de noemers ‘afspiegeling’ en ‘goed beeld’. De term kan relevant zijn voor karakteristieke regionale monumenten van een algemeen belang op (inter)nationale schaal, zoals de boerderijen in de Noordoostpolder. Maar met name bij landelijk breed verspreid voorkomende typen monumenten, zoals de luchtwachttorens, heeft het een (te) beperkt onderscheidend karakter voor een op ‘topkwaliteit’ gerichte selectie. Daarom is alleen een zeldzaam geworden exemplaar van een Drentse jaknikker opgenomen, omdat deze ooit veel voorkomende objecten niet meer nodig zijn voor de aardolie winning en vrijwel grotendeels uit het landschapsbeeld verdwenen zijn (afb. 13).

Hoewel de notie ‘betekenis voor de wetenschap’ verhoudingsgewijs minder van toepassing is verklaard door een engere interpretatie van het begrip ‘wetenschap’ – vrijwel uitsluitend op het gebied van de exacte wetenschappen en niet zoals in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw ook het domein van de humaniora omvattend – is de verbinding met het begrip ‘zeldzaamheid’ naast de algemene ontwikkeling van wetenschap en bouwtechniek van belang voor de waardering. Toch staat een bijzonder instrument op de ‘Top 100 lijst’ dat rechtstreeks in verband staat met de wetenschap, in dit

geval de radio-astronomie: de Radiotelescoop te Dwingeloo, gebouwd op initiatief van de sterrenkundige professor J.H. Oort om waarnemingen te doen aan het Melkwegstelsel met behulp van nieuwe technieken (afb. 14).

Tot slot nog een opmerking over de 50-jarengrens. Die zorgt voor een onverbiddelijke cesuur bij de uiteindelijke selectie, die voorlopig tot en met 1958 reikt en tot gevolg heeft dat verschillende markante gebouwen uit de laatste fase van het wederopbouwtijdperk nog niet voor bescherming in aanmerking komen, zoals het concertgebouw De Doelen van de gebroeders Kraayvanger en R. Fledderus te Rotterdam uit 1955-66 of het voormalige Burgerweeshuis van Aldo van Eyck te Amsterdam uit 1955-1960. Nog lastiger is deze regel bij gebouwen die in verschillende fasen tot stand zijn gekomen en nu, in hun geheel, nog net ‘te jong’ zijn: bij voorbeeld het ministerie van Landbouw van G.W. Friedhoff te Den Haag (1952-1962). Of andersom: werken die al voor de oorlog waren voltooid, maar tijdens de oorlog verwoest en vervolgens weer opgebouwd zijn; zo is de naar John Frost vernoemde Rijnbrug te Arnhem geselecteerd, omdat deze in 1932-’35 gerealiseerde oeververbinding in 1944 ‘De Brug te Ver’ was, die zo een cruciale rol speelde in de Operatie Market Garden en daarvan nog de sporen in zich draagt (afb. 15). De brug is

nu goed zichtbaar vanuit het eveneens geselecteerde Gelders provinciehuis.

In de Toelichting die bij de aanbidding van de Top 100-lijst naar de Tweede Kamer is gezonden en in het fotoboekje *Monumenten van Herrezen Nederland* (2007), is al uitgelegd binnen welke kaders en met welke zoekseleutels de uiteindelijke selectie tot stand is gekomen. In het kort gezegd komt het neer op een thematische benadering van tien belangrijke ontwikkelingen die het wezen en de verschijningsvorm van de wederopbouw hebben bepaald en ook hierbij geldt dat diverse 'topmonumenten' vaak onder meer dan één thema zijn onder te brengen:

Onderdak: de bestrijding van de woningnood en de ontwikkeling van nieuwe woonvormen.

Verzorgingsstaat: de groei van overheidsbemoedienis en collectieve zorgvoorzieningen.

Economie: het herstel van de handel en de opkomst van de consumptiemaatschappij.

Productie: het herstel en de uitbreiding van de industriële productie en de landbouw.

Techniek: het herstel en de groei van technische en wetenschappelijke voorzieningen.

Verkeer: het herstel en de uitbouw van de infrastructuur en de facilitering van mobiliteit.

Verzuiling: (de terugkeer van) de maatschappelijke verdeling naar levensbeschouwing.

Vorming: de stimulering van onderwijs, onderzoek en ontplooiing.

Vrije tijd: de verruiming van vrije tijd en cultuurspreiding voor alle bevolkingslagen.

Herdenking: de opkomst van de publieke herinneringscultuur. Via noties als 'excellent' (voor de ontwerpqualiteiten) en 'culturele urgentie' (voor de actuele betekenis als monument) is een aangescherpte beoordeling toegepast in de onderlinge vergelijking van kandidaatmonumenten. Daarbij zijn ook de situationele waarden, de herkenbaarheid/gaafheid en zeldzaamheid in ogenschouw genomen. (...) Bij de selectie is ernaar gestreefd om recht te doen aan de diversiteit van architectuurstromingen en aan de bijzonderheden van de diverse regio's. Door de historische ontwikkelingen van destijds, de inzet van prominente architecten en de bijzondere bouwopgaven is het echter onvermijdelijk dat het merendeel van de monumenten in de randstad is te vinden. Met name in Rotterdam is een hoge concentratie topmonumenten aanwezig. In deze zwaar getroffen stad was al vroeg tot algehele onteigening besloten, werd effectief samengewerkt en waren internationaal bekende ontwerpers actief. Elders kwam het wederopbouwproces pas na 1958 goed van de grond, vooral in Zeeland en omstreken, waar in 1953 de grote watersnood nieuwe verwoestingen had aangericht".

Natuurlijk is hiermee nog lang niet alles gezegd over de achtergronden, sterke en zwakke punten van de selectie-opgave om tot een vak-inhoudelijk verantwoorde en bij de politieke eisen van een 'realistisch behoudsperspectief' passende

samenstelling van een 'Top 100' te komen. Voor mij is het duidelijk dat snel een vervolgoepertie nodig is en dat dit één van de nieuwe opgaven vormt voor een kritische beschouwing van de architectuur-, cultuur- en bouwhistorie van de twintigste eeuw, het monumentenpotentieel, de actuele monumentenlijst en de aanstaande modernisering van de monumentenzorg.

Noten

- ¹ Hoewel de auteur nauw betrokken was bij de voorbereiding en selectie van de 'Top 100-lijst' van minister Plasterk, is onderstaand artikel geheel op persoonlijke titel geschreven als een retrospectieve reflectie op de Nederlandse monumentenbescherming.
- ² Zie hiervoor M.C. Kuipers, 'Een weerbarstig onderzoeksterrein ontgonnen', in: *Monumenten van een Nieuwe Tijd, Jaarboek Monumentenzorg 1994*, Zwolle/Zeist 1994, 8-20.
- ³ Vgl. B. Lavell (red.), *Kanjers en knoerten. Grote bouwplannen in een historische binnenstad als die van Amsterdam*, Amsterdam 1995.
- ⁴ Zie J. Tellinga, *De Grote Verbouwing, Transformatie van naoorlogse woonwijken*, Rotterdam 2004.
- ⁵ Zie o.a. J.H. van den Broek, m.m.v. R. Meischke en J. Boot, *Gids voor Nederlandse architectuur*, Rotterdam [1955].
- ⁶ Zo was er tot voor kort een structureel hoger subsidiepercentage beschikbaar voor kerkgebouwen en is er een aparte subsidieregeling voor de instandhouding van historische parken en buitenplaatsen. Veel eerder had een rapport van de Commissie Van de Bunt (1982) voorgesteld om een driedelige monumentenklassering in te voeren, maar uiteindelijk is de voorkeur gegeven aan het huidige decentrale stelsel. Zie verder H. Homma, *Bronnen en Literatuuronderzoek, Aanloop naar de Monumentenwet, Verwerking politieke ambities en uitgangspunten in de Monumentenwet van 1988*, Zeist 2008 en noot 2.
- ⁷ L. Slikkerveer en C. Steijn, 'Zeven miljoen woningen in Nederland', *CBS Info-Stat* webpagina d.d. 31-10-2007; zij melden dat in de periode 1921-2006 meer dan 1 miljoen woningen zijn gesloopt.
- ⁸ F. Perrier en C. van Dalen sr. en jr., *Kunstkabinet, Besluitende Honderd der Allerberoemste Antique Stantbeelden staende binnen Rome; Op eene uitvoerige wyze, naer de Origineele afgeteekend, Dienende tot een vervolgh op de Beschryving van het Oude en Nieuwe Rome van F. Deseine. En, om hunne uitmuntendeheit, in het koper gebraght door de twee Cornelissen van Daelen. Een werk zeer nuttigh voor alle Beeldhouwers, Schilders, Graveerders en Teekenaers. Hier by komt eene uitvoerige Beschryving van yder Stantbeeld, aentoonende de Plaetsen alwaer de zelve vertoond werden, de naem der Werkmeesters en de Historie der zelve, Alles uit de oudheit der Schryvers opgedolven*, Den Haag 1638 (heruitgegeven in 1737 te Den Haag door B. van Cloese); zie www.digbijzcoll.library.uu.nl.
- ⁹ F. van Oostrom e.a., *Entoen.nu. De Canon van Nederland*, Amsterdam 2007.
- ¹⁰ J. Kalf was eerst directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg en na zijn pensioen van de Inspectie Kunstbescherming en tevens auteur van het rapport *Bescherming van Kunstwerken tegen oorlogsgevaaren*, 's-Gravenhage 1938; zie ook G. Berends, 'De

- bescherming van monumenten tegen oorlogsgevaar', in: Monumenten en oorlogstijd, *Jaarboek Monumentenzorg* 1995, Zwolle Zeist 1995, 49-65.
- ¹¹ Zie de door het ministerie van WVC uitgegeven *Cultuurbescherming in buitengewone omstandigheden*, Rijswijk 1991; M.S. Verweij, 'Het blauw-witte schildje is een internationaal kenteken!', in *Jaarboek Monumentenzorg* 1990, Zwolle/Zeist 1990, 36-47 en noot 10.
- ¹² Zie het betreffende rapport van de Subcommissie van Jongere Bouwkunst uit 1980 (ongepubliceerd in het archief van de RACM te Zeist), *Jongere Bouwkunst (1850-1940)*, Amsterdam binnen de *Singelgracht*, Rijswijk 1984, de Jaarverslagen van de Monumentenraad 1980 en volgende, M.C. Kuipers, 'Erkend als Monument, nieuwe thema's in de monumentenzorg' en noot 2.
- ¹³ Zie www.wmf.org voor de organisatie en de lijsten van dit private initiatief.
- ¹⁴ Vgl. o.a. Toulhier, B. e.a., *Mille Monuments Du XXe Siècle En France: Le Patrimoine Protégé Au Titre Des Monuments Historiques*, Parijs 1997, Raad van Europa, *Twentieth-century architectural heritage: strategies for conservation and promotion (no. 29)*, Straatsburg 1998; E. Harwood, *England, a Guide to Post-War Listed Buildings*, Londen 2003(2de dr.), ICOMOS/Heritage@Risk, *20th century Heritage: recognition, protection and practical challenges*, München 2003/2004; idem, *The Soviet Heritage and Modernism*, Berlijn 2006
- ¹⁵ M.C. Kuipers (red.), *Toonbeelden van de wederopbouw, architectuur, stedenbouw en landinrichting van herrijzend Nederland*, Zwolle/Zeist/Rotterdam 2002.
- ¹⁶ T.J.M., Triesscheijn, *Oude pracht en nieuwe snit: de gebouwen waarin het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen is gevestigd*, Zoetermeer 1980; M.C. Kuipers, *Ministeries*, rapport in reeks Categorieaal Onderzoek Wederopbouw 1940-1965, Zeist 2006.
- ¹⁷ R. Stenvert, e.a., *Monumenten in Nederland*, Zeist/Zwolle 1995-2006 (12 dln). Het is overigens vooral aan de monumentenzorg te danken geweest dat überhaupt een overzicht van het gebouwde erfgoed in Nederland tot stand is gekomen; dit begon in 1903 met de instelling door de regering van de Rijkscommissie tot het opmaken van een inventaris en eene beschrijving van de *Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, bestaande uit tien (merendeels onbezoldigde) leden. Zie verder het betreffende themanummer van het *Bulletin KNOB* 2006 nr. 6 en noot 2.
- ¹⁸ M.A. Tomlan (red.), *Preservation of What, for Whom?: A Critical Look at Historical Significance*, Ithaca NY 1998.
- ¹⁹ De vier erfgoedsectoren verschillen onderling naar aard en wat betreft beheer en wet- en regelgeving. Voor collecties in musea geldt bijvoorbeeld geen enkel wettelijk beschermings-regime; de Wet tot behoud van cultuurbezit (1986) is er slechts op gericht om ongewenste export van collectiestukken naar het buitenland te voorkomen. Per sector verschillen eveneens de motieven waarom en de omstandigheden waaronder selectie en behoud plaatsvinden. Bij de rijksarchieven en de rijksmuseumcollecties is vrijwel alle erfgoed rijkseigendom; bij de archeologische monumenten, waarvan overigens een gering aantal wettelijk is beschermd en ook nog een groot deel onzichtbaar ondergronds bewaard wordt, zijn de eigendomssituatie en de zeggenschap over verschillende partijen verdeeld; het merendeel van de rijksmonumenten is in particulier eigendom en wordt ook grotendeels met particulier kapitaal in stand gehouden, waarbij het rijk slechts een geringe financiële tegemoetkoming biedt en verder inhoudelijk deskundig advies. Bovendien is het nodig om onderscheid te blijven maken tussen het – overigens niet nader gedefinieerde – concept 'Collectie Nederland' en het huidige Instituut Collectie Nederland, waarin o.a. de Rijksdienst voor de Verspreide Kunstvoorwerpen en het Centraal Laboratorium voor Onderzoek naar Voorwerpen van Kunst en Wetenschap zijn opgegaan. Zie verder *Erfgoed in overvloed, discussienota ministerie OCen W*, Zoetermeer 2000.
- ²⁰ F. Grijzenhout (red.), *Erfgoed: de geschiedenis van een begrip*, Amsterdam 2007; M.C. Kuipers, *Conserveren in de wegwerpmatenschap, pleidooi voor een polychrone cultuur*, Maastricht (2001, oratie).

PUBLICATIES

Wim de Wagt, **Piet Elling 1897-1962. Een samenstemmende eenheid**, Uitgeverij Thoth Bussum 2008, 520 p., ISBN: 978-90-6868-427-8 € 39,90

De geschiedschrijving van de Moderne Beweging in de architectuur staat al sinds de jaren zeventig onder invloed van een kritische revisie. Steeds meer wordt de geschiedenis ontdaan van grote verhalen en mythes zoals die zijn gecreëerd door de leden van de Moderne Beweging zelf, zoals de kunsthistoricus Giedion, een architect als J.J.P. Oud of de kunstenaar Theo van Doesburg. Nationaal – en internationaal – kijken onderzoekers nauwkeurig naar de werken zelf, de ontstaansgeschiedenis en de context waarin de oeuvres van progressieve architecten en stedenbouwkundigen als Oud, Dudok, Van Tijen, Maaskant en Van Eesteren ontstonden. Ook al dan niet vermeende collectieve aspecten van bewegingen, lokale verenigingen of groeperingen rond tijdschriften worden grondig genuanceerd door het individuele te benadrukken en terug te gaan naar de meest oorspronkelijke bronnen. Het functionalisme, de nieuwe zakelijkheid, De Stijl, Structure, de Amsterdamse School – het blijken zonder uitzondering tendensen waarvan de rijkdom alleen nog maar is aangestipt. Hoogleraren als Taverne, Bock, Van der Woud en Blotkamp hebben hier, ieder op hun eigen wijze, in Nederland het voortouw in genomen. Samen met hun promovendi hebben zij stelselmatig een goed gedocumenteerde bijdrage geleverd aan de inwisseling van de zogeheten gedeelde morele, technische en esthetische dimensie van de vernieuwingsbewegingen voor een breder scala aan onderzoeksthema's. Er kwam aandacht voor onder andere de institutionele context en individuele invalshoeken bij samenwerkingsprojecten. Ook de geschiedschrijving zelf is onderwerp van kritisch onderzoek geworden, zoals studies over Hitchcock, Banham en Tafuri aantonen.

In het kader van deze revisie en/of ontmythologisering past ook verbreding van de aandacht naar architecten en thema's in hun oeuvre die door het publicitaire geweld van de avant-garde nog nauwelijks zijn onderzocht. Enkele ontstaan in een lokale onderzoeksomgeving waarvan de monografie uit 2007 over C.B. van der Tak, de voormalige stadsarchitect van Amersfoort, een van de opmerkelijkste is. Maar de meeste uitgebreide studies verschijnen in academische context. Zo rondde Wim de Wagt recentelijk als vrije promovendus een indrukwekkende studie over Piet Elling af, waarop hij in januari 2008 aan de Technische Universiteit Eindhoven promoveerde. Herman van Bergeijk, als architectuurhistoricus verbonden aan de TU Delft, schreef een publicatie over Jan Wils. Zowel Jan Wils als Piet Elling zijn architecten waarvan enkele projecten in nationale media bekend zijn geworden, maar waarvan het oeuvre door historici verder nauwelijks was onderzocht. Tussen beide monografieën, die zijn opgezet als oeuvre-overzicht, bestaan opvallende verschillen.

Wim de Wagt schreef een analytisch, betogend en uitvoerig boek. Tot nog toe hadden andere onderzoekers weinig aandacht voor het werk van architect Piet Elling (1897-1962). En ook in zijn eigen tijd trad Elling nauwelijks op de voorgrond. De Wagt wijdt dit onder andere aan het bescheiden en stoeve karakter van de architect. Piet Elling brak eind jaren twintig door met uitgevoerde ontwerpen voor twee modernistische witte villa's, maar was niet in staat dat succes te continueren, onder andere door de economische malaise van de daarop volgende jaren. Het wilde commercieel pas lukken na de Tweede Wereldoorlog. Hij associeerde zich met Ben Merkelbach en na diens vertrek naar de gemeentelijke dienst van Amsterdam in 1957, zette Elling het bureau met een volle opdrachtenportefeuille voort. Hij realiseerde projecten als het studentensportcentrum van de Technische Hogeschool Delft (1957-1960), winkels en woningen in de Hoogstraat Rotterdam, en de studiovleugel voor de Vara-studio's (1958-1961). Interessant is het stationspostgebouw in Amsterdam (1960-1968) - dat na een gedeeltelijke sloop zal worden opgenomen in de huidige herontwikkeling van het Oosterdokseiland - waar Elling met beeldend kunstenaars Peter Struycken en Andre Volten bij een zeer complex project een hoogstaande werkomgeving creëerde.

Architectuur was volgens Elling een zorgvuldig samengaan van tal van

factoren zoals economie, toegepaste kunst, techniek en locatiegegevens die door een architect rationeel worden afgewogen en gecomponeerd. Maar altijd komt aan de uiteindelijke samenstelling intuïtie te pas, of 'vormwil' zo men wilt. Wim de Wagt omschrijft die werkwijze als een zoeken naar een 'samenstemmende eenheid', de centrale stelling van het boek. Zo'n architectuur had voor Elling niet alleen een functioneel doel, maar ook een symbolische betekenis. Van de esthetische ervaring en de functionele mogelijkheden die het gebouw bood zou de mens gelukkiger worden. Dat sociale streven stond bij Elling hoog in het vaandel. Door de beklemtoning van het morele aspect positioneert De Wagt Elling in de geschiedenis van het modernisme als sociale beweging zoals die omstreeks de jaren twintig aan populariteit won: in die visie was architectuur een middel om sociale vernieuwing te bewerkstelligen.

Origineel kun je de stellingname van Elling echter niet noemen. De Wagt doet veel moeite om duidelijk te maken waarin Elling zich onderscheidt van andere architecten uit zijn tijd. Daarbij krijgt het centrale thema in het boek, de 'samenstemmende eenheid' waar Elling naar zocht, veel nadruk. Hij gebruikt het als kapstok, om specifieke aspecten van Elling te documenteren. Maar daarmee verbloemt hij indirect het gewone, weinig opmerkelijke in de werkwijze van de architect. Is het misschien zo, dat Elling, in vergelijking met tijdgenoten als Oud, Rietveld en Van 't Hoff waarover De Wagt ook schrijft, minder extreem was en minder experimenteel ingesteld? Naar mijn idee volgde architect Elling minder een eigen onderzoeksprogramma en was hij meer geneigd zich aan de opdrachtsituatie aan te passen. Waarschijnlijk ligt hierin ook een verklaring voor de ondergeschikte rol die Elling speelt (speelde) in de geschiedenis.

De Wagt streeft er niet naar Elling op te nemen in het canon van grote mannen. De omvangrijke studie van De Wagt is interessant omdat deze niet alleen zicht biedt op een oeuvre van een architect en zijn bureau rond het midden van de twintigste eeuw, maar ook op de relatie met de opdrachtgever en de projectomstandigheden. De Wagt beschikt over ervaring in zowel monografische als biografische publicaties, wat te merken is aan de soepele wijze waarop hij werk en leven van Piet Elling weet te verbinden. Hij heeft zich voor de structuur van zijn proefschrift naar eigen zeggen laten inspireren door andere dissertaties over twintigste eeuwse architecten. Dit mondde uit in een breed opgezette monografie die het midden houdt tussen oeuvre-overzicht en thematische analyse. In vergelijking met de studies van Herman van Bergeijk over W.M. Dudok (1995), Michelle Provoost (2000) over Hugh Maaskant, en Dolf Broekhuizen (2000) over J.J.P. Oud, besteedt De Wagt veel aandacht aan het persoonlijke leven van de architect: het biografische eerste deel beslaat ongeveer eenderde van het boek. Voor de ruim 500 pagina's verrichtte De Wagt jarenlang onderzoek in lokale en nationale archieven, interviewde hij bewoners en gebruikers van gebouwen van Elling, en bestudeerde allerlei gedrukte bronnen. Ook sprak hij met familieleden die de architect gekend hebben en met werknemers van diens bureau.

Het heeft voor- en nadelen dat het oeuvre niet chronologisch wordt gepresenteerd, maar in drie delen is opgeknipt. Thematisch wint het aan overtuigingskracht, maar lijstjesfanaten moeten hun toevlucht zoeken tot de oeuvrelijst achterin. In het eerste deel van het proefschrift behandelt De Wagt Ellings werk in samenhang met zijn leven en in relatie tot contacten met enkele tijdgenoten. Hij plaatst het werk hiermee in een relevante architectuurhistorische context. Tevens blijkt dat door naar een relatief onbekende architect te kijken, onbekende gegevens over meer onderzochte oeuvres naar boven komen. De Wagt geeft interessante nieuwe gegevens over contacten met architecten Gerrit Rietveld, J.J.P. Oud en Robert van 't Hoff, wier werk hij bewonderde, en schetst levendig en gedetailleerd het leven van een jonge zoekende architect, die een bureau probeert te starten. De Wagt is de eerste onderzoeker die serieus de samenwerking tussen Bart van der Leek en Elling bestudeert, waarbij de kunstenaar kleurontwerpen leverde voor diverse gebouwen. Zijn studie biedt nieuwe inzichten in de doorwerking van De Stijl na de Tweede Wereldoorlog. Het past daarmee in de actuele aandacht van onderzoekers naar een *coloured abstract environment*, dat vanuit de beeldende kunst is onderzocht door Jonneke Jobse in haar proefschrift (2005) over het tijdschrift *Structure*, met beeldend kunstenaar Joost Baljeu en architect Dick van Woerkom als drijvende krachten.

Het tweede deel, over 'sleutelprojecten' in het oeuvre, is thematisch opgebouwd. Dit deel beslaat minder dan de helft van het boek. Achtereenvolgens bespreekt hij vroege woonhuizen, interieurontwerpen, grootschalige projecten, waterleidinggebouwen, gebouwen voor omroep en hoogbouw. In deze projectteksten koppelt hij vaardig analyse en beschrijving aan elkaar. In het derde deel volgen projecten die nog niet eerder besproken waren. Het boek sluit af met het noodzakelijke notenapparaat, literatuurlijst, thematisch oeuvre-overzicht, personenregister, en zelfs met een zeer uitgebreid zakenregister. Hiermee heeft Wim de Wagt een even degelijk als bruikbaar overzichtswerk geproduceerd.

De Wagt gaat kritisch met bronnen om, maar soms is hij vooringenomen of laat hij aspecten buiten beschouwing. Zo is zijn observatie dat de inbreng van Van Doesburg bij Ouds ontwerp voor De Vonk een 'bescheiden' toevoeging is, wat te zeer naar De Wagts betoogtrant toegeschreven (p. 76). Ook begeeft hij zich op glad ijs als hij schrijft over de interpretatie van een flauw hellend dak of een schuine kap als 'relativering van het functionalisme' (p. 140). Het is niet duidelijk waarom De Wagt relatief zo weinig aandacht heeft voor het docentschap van Elling aan de TH Delft. Mogelijk komt dat door de beschikbaarheid van bronnen.

Maar deze kanttekeningen wegen niet op tegen wat De Wagt wel heeft gepresteerd. Zijn boek biedt tal van tot nog toe onbekende inzichten die zeer toegankelijk zijn geformuleerd. Op overtuigende wijze voegt Wim de Wagt een ontbrekend hoofdstuk toe aan de architectuurgeschiedenis van de twintigste eeuw.

Dolf Broekhuizen

Herman van Bergeijk, **Jan Wils. De Stijl en verder**, Rotterdam Uitgeverij 010, 2007, 256 p., ISBN 978-90-6450-567-6 € 39.50

Herman van Bergeijk, docent architectuurgeschiedenis aan het Institute of History of Architecture, Art and Urbanism (IHAAU) van de TU Delft, publiceert regelmatig over de geschiedenis van Nederlandse architectuur. Uit 2003 dateert een studie over de visie van H.P. Berlage, de zogeheten nestor van de moderne architectuur en een van de eerste 'sterarchitecten'. Van Bergeijk was redacteur van een in 2007 verschenen bundel over de wisselwerking tussen de Amerikaanse architect Frank Lloyd Wright en ontwerpers in Nederland. Hij maakt er een gewoonte van met enige regelmaat monografieën van architecten te publiceren die qua inhoud en omvang vaak de bestaande overzichtswerken overtreffen. Zijn monografie over W.M. Dudok uit 1995, het proefschrift waarop hij aan de Universiteit van Groningen promoveerde, is een standaardwerk.

Bij zijn monografie-publicaties slaagt Van Bergeijk er steeds in door archiefonderzoek nieuwe projecten en relevante gegevens naar boven te halen, zo ook in het hier besproken boek. Van Bergeijk wil met deze monografie over Jan Wils (1891-1972) zicht bieden op het gehele oeuvre van deze Haagse/Voorburgse architect, en daarin is hij zonder twijfel geslaagd. Bekendheid onder historici verwierf Wils door een zeer beperkt aantal vroege projecten. Het woningbouwproject De Papaverhof (1920) in Den Haag en hotel café-restaurant De Dubbele Sleutel (1918) in Woerden worden vaak in verband gebracht met De Stijl. De 'kleuroplossing' van Stijl-redacteur Van Doesburg voor De Dubbele Sleutel is weliswaar een van de samenwerkingsprojecten van De Stijl, maar is evengoed een voorbeeld waarin Wils' fascinatie voor ontspanning, commercie en recreatie al vroeg tot uitdrukking komt. Meer recentelijk plaatsen historici Wils' werk in de context van de architectuur van de Haagse school. De architect wordt gezien als een van de belangrijkste vertegenwoordigers van deze 'Haagse variant' van de Amsterdamse school. Wils kreeg internationaal bekendheid met het ontwerp voor het Olympisch Stadion (1928) in Amsterdam, dat ondanks de robuuste donkere bakstenen huid opmerkelijk goed aansloot bij de opvattingen over buitenlucht, gezondheid en lichaamscultuur zoals die onder andere door de internationale Moderne Beweging naar buiten werden gebracht. Na projecten als De Papaverhof ontwierp Wils andere tuinvijken en interessante woningbouwprojecten zoals het complex winkels, woonhuizen en lunchroom Brittenburg in Katwijk aan Zee uit 1933-1936. Wils'

vroegste publicatie is wellicht *Het woonhuis* (1922). Dit voor het grote publiek geschreven tweedelige etiquette-boekje over nieuwe woonmogelijkheden is lange tijd aan de aandacht van historici ontsnapt. Na de jaren twintig komt Wils' werk minder in de publiciteit. Dat had te maken met de architect J.J.P. Oud, die geen andere Stijl-architect naast zich duldde. Maar ook trad Wils zelf vanuit een drukke ontwerppraktijk minder nadrukkelijk op de voorgrond.

De monografie volgt het format dat de auteur eerder beproefde in zijn boek over Dudok: een thematische inleiding gevolgd door een chronologische oevrelijst. In het eerste deel van de rijkelijk in kleur geïllustreerde studie bespreekt Van Bergeijk thema's in het werk van Wils, zoals de geschiedschrijving over Wils, de betrokkenheid van de architect bij de avant-garde waaronder De Stijl, en het late werk vanaf eind jaren twintig tot aan zijn overlijden in 1972. Deze indeling maakt het mogelijk om Wils te beschouwen in relatie tot tijdgenoten. In die vergelijkingen maakt Van Bergeijk niet diepgaand, zoals bijvoorbeeld Wim de Wagt wel doet in zijn proefschrift over de architect Piet Elling. Ook geeft hij een korte samenvatting van Wils' uitspraken over vrijmetselarij, maar brengt deze nauwelijks in verband met het gebouwde oeuvre. In de thematische teksten neigt Van Bergeijk ernaar om zeer dicht bij de bronnen te blijven. Hij beschrijft meer dan dat hij analyseert of vergelijkingen maakt. In het tweede deel, de chronologische oeuvrerepresentatie ligt de nadruk op de objectbeschrijvingen, verlevendigd met citaten. Achterin het boek wordt het documenterende karakter versterkt door acht teksten van Wils.

Met dit boek is voor het eerst een betrouwbare oevrelijst beschikbaar, met veel onbekende werken. Van Bergeijk keek verder dan het archief van Wils in het Nederlands Architectuur instituut. Hij heeft ook onderzoek gedaan in gemeentelijke archieven (onder andere Den Haag, Vlaarding) en interviews gehouden met onder meer kleinkinderen van Wils. Daarnaast putte hij uit Wils' dagboeken. Hierdoor was Van Bergeijk in staat tot nog toe onbekende werken aan het oeuvre toe te voegen. Ook vermeldt hij of projecten in samenwerking met anderen zijn ontworpen, zoals met F.L.J. Lourijns, F. Ottenhof of M.J.B. Meijsen. Maar terwijl Wim de Wagt veel moeite deed te reconstrueren wat de individuele inbreng was, doet Van Bergeijk geen poging die bij Wils te benoemen. In de meeste gevallen bespreekt hij de plattgrond, de functies, de ontwerpgeschiedenis of andere relevante kwesties. Soms zijn de beschrijvingen zeer kort of wordt een feitelijke beschrijving gevolgd door een opmerking die wat in de lucht blijft hangen. Zo bevat de projecttekst over een ontwerp voor een landhuis met atelier uit 1917, het volgende: "Door de hoekige erker van de woonkamer heeft de gevel een merkwaardig moment erbij gekregen. In de gevel wordt de indeling van het huis door een horizontale band extra benadrukt." (p. 165). Hier ontstaat een soort poëzie die meer zegt over de auteur, dan over het besproken werk.

Alhoewel Wils' werk op dit moment indirect in de belangstelling staat vanwege de populariteit van jaren dertig-architectuur, laat Van Bergeijk zich daar niet door leiden. Veel oog heeft hij voor het late werk, dat van een verrassend hoge kwaliteit is. Uit deze publicatie blijkt dat Wils een groot na-oorlogs oeuvre heeft gerealiseerd. Krachtig zijn de naoorlogse ontwerpen voor de Citroëngarage aan het Stadionplein in Amsterdam (1958-1960) en het flatgebouw uit 1960 aan de Landrestraat in Den Haag. Ook bleek Wils' behoefte tot experimenteren niet beëindigd: hij maakte ondermeer met architect Wijdeveld utopische projecten, zoals een niet uitgevoerd pier-complex voor de kust van Zandvoort aan Zee uit 1954-1955. Van een optimistische levenslust getuigen ook het wel gerealiseerde Badhotel Bouwes in dezelfde plaats en de ontwerpen voor zeeresorts, hotels en recreatie buiten Nederlands grondgebied, zoals in Porto.

Deze eerste grondige inventarisatie van het oeuvre van Jan Wils biedt veel nieuwe invalshoeken voor verder onderzoek. Niet een brede, culturele biografie met een 'vloeiend, betoverend betoog' stond daarbij voorop, maar een documenterend naslagwerk waarin het gehele oeuvre toegankelijk is gemaakt, zoals de auteur in het dankwoord stelt (p. 253). Omdat Van Bergeijk zorgvuldig werkt, is de publicatie een betrouwbaar fundament. Slechts een enkele slordigheid heb ik kunnen ontdekken; op pagina 139 staat door een nalatigheid een verkeerde plattgrond afgebeeld. Het wekt verwachtingen voor zijn volgende monografie. Op dit moment maakt hij

studie van de architect Johannes Duiker, die bekend staat als functionalist, wiens reputatie als avant-gardist door zijn vroege dood de mythe-vorming heeft versterkt. Het is te hopen dat Duiker dan net als Wils, via een speurtocht naar bronnen en contacten een nauwkeuriger positie in zijn tijd zal krijgen.

Impliciet toont Van Bergeijk overtuigend aan dat de moderne architectuur niet een stijl is, maar een streven dat meerdere uitingen heeft in het oeuvre van architecten. Door de focus op de persoonlijke bijdrage stelt hij zich polemisch op en neemt duidelijk stelling in het debat over 'de ervaring van de moderniteit' die volgens een van zijn leermeesters, Ed Taverne, 'vele gezichten heeft'.

Dolf Broekhuizen

SUMMARIES

The Rotterdam villa Maaslust and Berlage

John Veerman

On Parklaan in Rotterdam, situated in the Muizenpolder to the west of the city centre, the wealthiest Rotterdam citizens built their villas in park-like gardens in the 19th century. For instance, around 1874 Rudolph Mees, descending from the wealthy banking family, had a house built there, now no. 9 Parklaan. It was a spacious, classicistic villa of an almost completely symmetrical layout. All external walls had middle ressaults and the roof was lifted in the middle. The floor plans (basement, elevated ground floor, upper floor, attic) were symmetrical in layout. The interiors were done in subdued colours with the habitual stucco work and marble. The architects were J.M. van Binsbergen and J.C. Bellinghout, while J.D. and L.P. Zocher designed the landscape garden. On account of the then still unobstructed view of the river it was named 'Maaslust'. The countless alterations to the villa – since the Second World War used as office premises – affected the original character. Repeated refurbishments reduced the quality of the fitting out and finishing on the inside and outside.

Building-historical research (end 2007) has led to a reconstruction of the layout of 1874, but has also shed light on a very important refurbishment around 1900. In her book on the Muizenpolder Van Limburg-Stirum already briefly associated H.P. Berlage with an early refurbishment. The blend of elements from the time of building and 'more modern' elements from the early 20th century fostered the desire to further define this involvement. Drawings in the Rotterdam municipal archives and the Netherlands Architecture Institute (NAi) show that around 1900 drastic plans for refurbishment were made: In 1899 the heir of 'Maaslust', Wijnand Mees, wanted to modernize immediately. The greater part of the drawings in question are deposited in the Berlage archives in the NAi. These already point to Berlage as the architect, and although a literal signature is lacking, the fact that the architectural plans fit in so well with his oeuvre supports the attribution.

The drawings almost exclusively concern floor plans and show various stages in the planning. Notes clarify certain aspects, sometimes giving an idea of the existing building, sometimes of the intended interventions. In addition, a handwritten 'programme' was found with interesting details. The architect clearly wanted to break the symmetrical and monumental layout of the villa. One-third of the house, the entire right-hand side, was to be demolished. A divergent building component made of stacked blocks was to be erected in its place. A sketch on the basis of the floor plans gives an impression of the intended building mass.

Evidently these designs were too drastic for Wijnand Mees. The series of drawings concludes with the floor plans – sometimes violated – still to be traced back in 'Maaslust'. Berlage was permitted to replace the entrance and thus to give the adjoining space another function and layout. Here and there in the villa elements and lighter colours underneath more recent latex layers are to be found originating from around 1900. However, the building

mass remained symmetrical and classicism was maintained. Unfortunately, we can only guess at the contents of their conversations; Berlage had wanted to be much more drastic than Wijnand Mees allowed him.

Modern architecture in the shade of modernism

Vincent van Rossem

E. van Houten, chief building inspector with the Municipal Housing Inspectorate during the twenties and thirties of the last century became famous in Amsterdam by the so-called Van Houten premises. At that time a lot of buildings were demolished that did not comply with the requirements of the Housing Act of 1901. These were nearly always simple middle-class dwellings from the seventeenth and eighteenth century that had been divided into a number of smaller units at the end of the nineteenth century. Bad maintenance and very intensive occupancy dealt the death blow to such old buildings. The demolition of this heritage was regretted by many. Thus the practice arose to replace historical sandstone tops on new construction, so that at least some of the original townscape was saved. Van Houten played an essential role in this.

This practice was also criticized. Prominent modern architects considered the new construction with historical tops a fundamentally incorrect solution. In the meantime, in the year 2008, our approach to historicizing new construction is more subtle. In a lot of new residential districts buildings of a traditional character are being erected. This sheds another light on the architectural history of the twentieth century. In retrospect the Van Houten premises may have been less foolish than modernist architects thought. They fitted in well with the image of the historical Amsterdam city centre, and this image is now appreciated everywhere. The question arises whether the modernists were actually right. For decades architectural historians let themselves be guided without question by professional literature that in a theoretical respect completely followed a modernist pattern. It would be interesting to go through the points of the history of architecture in the Netherlands during the twentieth century once again.

A lost monument of Roman-Catholic emancipation: the 'friars' factory' in Zeist

Marie-Therèse van Thoor

In 1932 the Utrecht architect Willem A. Maas (1897-1950) built the St Joseph teacher training college (*St Jozef-Kweekschool*) in Zeist for the friars of Utrecht. Against all expectations the complex did not get a traditional exterior; on the contrary, it was a concrete and iron frame construction, covered with clinkers, and because of the large window sections light and space were emphasized. Special attention was paid to the infirmary, in which Maas applied a variant of his system-Maas: a system of sliding walls and windows for optimal daylight access. Maas was to apply this system – devised for an open-air school – especially in hospital building, in which discipline he specialized after 1935.

An important element of the St Joseph school was the chapel. Owing to its concrete construction and the abundance of light it signified an innovation in Roman-Catholic church building. As early as in 1925 Maas, co-founder and member of the editorial staff of the progressive Roman-Catholic journal *De Gemeenschap*, had considered the combination of constructivism and Catholicism in architecture and art, of which this chapel may serve as an example.

In his own time Willem Maas still attracted a great deal of interest. After his death he passed into oblivion. He is practically absent from the surveys on Dutch architecture of the twentieth century. The St Joseph school marked an important moment in his oeuvre. It established Maas's reputation as a modern and functional architect; the chapel was an important moment for the emancipation of Roman-Catholic church building. The more painful is the fact that particularly this chapel, as one of the first components

of the complex, was demolished. In the present new construction, in which the architect claims to have incorporated the major characteristics of the building of Maas, only parts of the original construction have imperceptibly been included. The building is still a category 1 listed building on the municipal historic buildings register, a qualification that has become superfluous.

New Heritage Acknowledged, reflections on the recent selection of listed buildings

Marieke Kuipers

In October 2007 Minister of Culture Plasterk presented a list of 100 'top listed buildings' from the period 1940-58 as a prelude to a selective protection of Dutch heritage of the Reconstruction that took place after the Second World War. A great deal of media attention was generated for this 'New Heritage'. The underlying concept sounds very attractive, but entails various ambiguities. From the point of view of policy, i.e. from the point of view of the preservation of monuments and historic buildings, heritage dating from the middle of the twentieth century is indeed new, but from a technical and economic point of view and considering the transient ideas about taste, this is outdated by now. This causes friction with the legally required minimum age of fifty years in order to have cultural-historical and architecturally valuable buildings qualify for protection. In addition, changes and modernizations in the building industry are going much more rapidly now than was the case when the Monuments and Historic Buildings Act 1961 was introduced. The idea of a qualitative 'Top 100' list defined by knowledge and judgement appears to fit in with a long tradition. However, this is the first time that a clear definition has been given of the concept of 'top listed building', and even more important, also explicitly part of the selection policy first to protect a 'top' and only later, sparsely, a wider group of listed buildings. The concepts formulated for this purpose, 'evident milestones' and 'essential models' are related to earlier selection and protection activities, as well as to the criteria from the *Delta Plan Culture Conservation*. The application is illustrated by a few examples from the Top 100 list. This shows that the Reconstruction produced a much greater architectonic diversity than is usually apparent from historiography and moreover a great wealth of applied art. The selection was carried out by means of a critical mutual comparison of architects' oeuvres, cultural-historical research results and random checks of local monuments and historic buildings inventories on the basis of the criteria referred to and notions such as excellent design quality and cultural urgency. All this within a thematically ordered framework, in which ten characteristic themes have been distinguished: accommodation, welfare state, economy, production, technique, traffic, pillarization, education, leisure time and commemoration. Various top listed buildings may be classified under more than one of these themes, in which culture is also interwoven. This is proof of the wide range of their importance and significance. The selection carried out is to be considered a first test of evaluation. One of the many new tasks presented by the 'new heritage' is a follow-up survey for the selection of the top listed buildings from the later phase of the Reconstruction (1959-65) and a critical consideration of the architectural and building history of the twentieth century and the connected valorization as the basis of later architectonic interventions.

AUTEURS

Drs. J.W. Veerman studeerde Kunstgeschiedenis aan de Universiteit Leiden met een inscriptie over de crypte van de romaanse kerk te Lund, Zweden. Is sinds 2000 zelfstandig werkzaam en sinds 2004 voor Dröge, Bureau voor Bouwhistorie in Leiden. Voltuigde in 2005 de opleiding Bouwhistorie en Restauratie aan de Hogeschool Utrecht.

Dr. Vincent van Rossem studeerde kunstgeschiedenis in Utrecht en Amsterdam. Hij specialiseerde zich in de geschiedenis van de stedenbouw en promoveerde in 1991 op het proefschrift *Het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam. Geschiedenis en Ontwerp* (Rotterdam 1993). Van Rossem publiceerde in de loop der jaren over de meest uiteenlopende onderwerpen in de architectuurgeschiedenis en de ruimtelijke ordening. Hij is sinds 1997 werkzaam bij het bureau Monumenten & Archeologie te Amsterdam.

Dr. Marie-Thérèse van Thoor studeerde architectuurgeschiedenis in Utrecht. Vanaf 1991 was ze daar werkzaam als universitair docent. In 1998 promoveerde ze op *Het gebouw van Nederland. Nederlandse paviljoens op de wereldtentoonstellingen 1910-1958*. Van 1999 tot 2007 was ze tevens werkzaam bij Bureau Monumenten & Archeologie in Amsterdam. Sinds september 2007 is zij coördinator onderzoek bij de afdeling @MIT Faculteit Bouwkunde TU Delft.

Prof.dr. M.C. Kuipers studeerde kunstgeschiedenis en archeologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden en is sinds 1977 werkzaam bij de RDMZ (nu RACM), met name voor de inventarisatie, waardering, selectie en instandhouding van de 'jonge' monumenten uit de twintigste eeuw. Hierover heeft zij vele publicaties op haar naam staan, waaronder het proefschrift *Bouwen in beton, experimenten in de volkshuisvesting (1987)*. Sinds 2000 is zij tevens bijzonder hoogleraar Cultureel Erfgoed aan de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht en vanaf 1 september 2008 is zij als deeltijdhoogleraar Cultureel Erfgoed in het bijzonder van de architectuur van de twintigste eeuw verbonden aan het kenniscentrum @MIT van de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft.

Per 31 december 2001 werd de 100^e jaargang van het Bulletin afgesloten. Het leek het bestuur van de KNOB en de redactie een goede gedachte de 100 jaargangen van het Bulletin op digitale wijze – een DVD – toegankelijk te maken.

KNOB

DVD MET 100 Jaargangen van het Bulletin, 27.000 bladzijden!

■ afbeeldingen ■ registers ■ indexen ■ nieuwsbrieven

Het zoekmechanisme is simpel. Teksten duidelijk leesbaar. Afbeeldingen komen helder over.

Een uniek document op het terrein van de architectuurgeschiedenis, de monumentenzorg en de archeologie!

Niet-alleen de schat aan gegevens in de jaargangen van het Bulletin is toegankelijk gemaakt, ook met het oog op de restauratie nu van monumenten is het van het grootste belang, dat op een eenvoudige manier toegang kan worden gekregen tot dat, wat in het Bulletin eerder over dat monument werd gepubliceerd.

De DVD '100 jaar KNOB-Bulletin' is van groot nut voor:

■ historische onderzoekers ■ architecten ■ kunst- en bouwhistorici ■ archeologen ■ bibliotheken ■ gemeenten

Voor het realiseren van deze DVD werd contact opgenomen met de Stichting Historic Future te Naarden, gespecialiseerd in het op CD-rom uitbrengen van publicaties op historisch en genealogisch gebied.

De DVD kan bij de KNOB worden besteld door overmaking van 45 euro op 140380 t.n.v. KNOB onder vermelding van 'DVD' met adres van toezending of via telefoonnummer (020) 421 24 97 of fax (020) 421 30 29 en via e-mail: knob@wxs.nl.

Molenaar & van Winden *architecten*

Studie, ontwerp en advies voor restauraties en herbestemmingen

Museum Boijmans, Rotterdam
in samenwerking met Walraad architecten

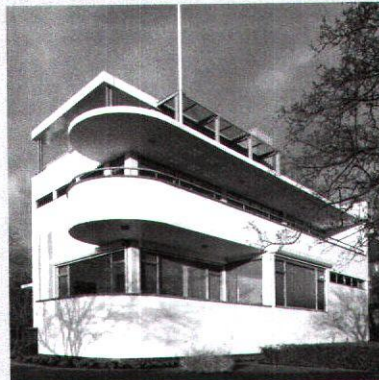
Justus van Effen, Rotterdam
in samenwerking met Hebly Thenuissen architecten

Sterrewacht, Leiden
in samenwerking met Veldman + Rietbroek architecten

Huis Sonneveld, Rotterdam

Chabot Museum, Rotterdam

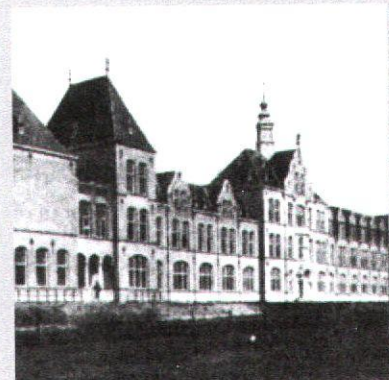
Kantoor Van Nelle, Rotterdam

Ons Gebouw, Hilversum

Onder de Linden, Arnhem

Gebouw Mijnbouwkunde, Delft

Richtlijnen voor auteurs Bulletin KNOB

Het *Bulletin KNOB* publiceert bij voorkeur (ver)nieuw(end) onderzoek dat degelijk onderbouwd, aanschouwelijk geïllustreerd en niet eerder gepubliceerd is. Indien het concept ook bij andere tijdschriften wordt aangeboden, vernemen wij dat graag. Als richtlijn voor een gemiddeld artikel geldt een maximum van 8000 woorden (inclusief noten) met tien tot vijftien afbeeldingen. Een voorstel bestaat uit de volgende onderdelen:

1. Een pakkende titel die de lading dekt, eventueel een ondertitel, de naam van de auteur(s)* volgt direct daaronder;
2. De tekst van het artikel, platte tekst in één lettertype, zonder inspringingen, afkortingen of afbrekingen met doorlopend genummerde eindnoten (gebruik de eindnootfunctie van Word en volg de gebruikelijke opzet van dit tijdschrift);
3. Een genummerde lijst met bijschriften van de afbeeldingen;
4. Genummerde kopieën van de illustraties. Na acceptatie van het artikel vragen wij spoedig om origineel materiaal van goede (reproduceerbare) kwaliteit en vrij van rechten. Doorgaans worden de illustraties zwart-wit afgebeeld, tenzij er een speciale reden is om kleur te gebruiken. Illustraties mogen op een aparte cd-rom worden aangeleverd waarbij dezelfde eisen gelden;
5. Een bondig CV, te beginnen met titel(s), voorletters of voornamen en naam van de auteur –afzonderlijke cv's indien er sprake is van meer auteurs- en in enkele zinnen iets over de achtergrond/opleiding en huidige werking van de persoon. Indien gewenst, kan hier uw contact- of E-mail adres aan toegevoegd worden;
6. Een samenvatting van maximaal 300 woorden om door ons in het Engels te laten vertalen, voorzien van titel en naam van de auteur, waarin het onderwerp, de vraagstelling en de gevolgde aanpak (methode) puntig naar voren worden gebracht;

AANDACHTSPUNTEN

- Gelieve de tekst in paragrafen te verdelen en die te voorzien van tussenkopjes;
- Vanuit de tekst kan als volgt naar een afbeelding verwezen worden (afb. 1), vóór een komma of punt aangeven, terwijl een noot altijd **achter** de punt staat;
- Het *Bulletin KNOB* hanteert geen afzonderlijke literatuurlijst;
- Eindnoten op een nieuw blad, voorafgegaan door het woord **Noten**;
- Verander geen standaardmarges in Word;
- *Cursief* als zodanig invoeren, te gebruiken voor boek- of tijdschrifttitels en citaten;
- Citaten mogen ook tussen dubbele aanhalingstekens (maar niet beide, dus cursief of dubbele aanhalingstekens), citaten daarbinnen tussen enkele aanhalingstekens;
- Enkele aanhalingstekens voor een uitdrukking, vakterm, e.d.;
- Opsommingen –zoals deze- eindigen met;
- De 'ik-vorm', uitroptekens en superlatieven zoals 'uiterst bedenkelijk' vermijden;
- Eeuwen liever voluit:: negentiende eeuw; getallen tot en met 20 voluit schrijven;
- Denk aan het koppelstreepje in 'negentiende-eeuwse' architectuur;
- Anders dan in het CV in de tekst, noten en bijschriften geen titels opnemen (tenzij daar historische redenen voor zijn). Het is namelijk lastig om consequent te zijn. Gelieve bij de vermelding van personen (zeker de eerste keer) de voorletters volledig weer te geven, eventueel tussen haakjes het geboorte- en sterfjaar;
- Bronteksten, lijsten van bewoners, e.d. kunnen als afzonderlijke bijlage worden toegevoegd;
- Het is mogelijk om de kopij tekst op een cd of via de E-mail bij de hoofdredacteur (d.de.vries@racm.nl) aan te leveren (afbeeldingen s.v.p. niet per mail, zie hierna).

VERWIJZINGEN IN DE NOTEN (DIE ACHTER DE TEKST VOLGEN, MET EINDNOOTFUNCTIE VAN WORD)

- Bronnen worden als volgt omschreven: Auteur (eerst voorletters, dan achternaam, zoals vermeld op de titelpagina; idem bij volgende auteurs), bij meer dan 3 auteurs slechts de eerste vermelden, gevolgd door e.a.), *titel publicatie cursief*, plaats jaartal (eventuele bijzonderheden zoals: serie waarin de uitgave verscheen; catalogus tentoonstelling; doctoraalscriptie en dergelijke);
- Tijdschriftartikelen worden als volgt genoteerd: auteur, voorletters of voornamen, 'titel artikel', *naam tijdschrift cursief* jaargangnummer (jaartal) afleveringsnummer, paginanummer(s). Dit tijdschrift wordt

in de noten als *Bulletin KNOB* vermeld;

Voorbeelden:

1. A. van der Woud, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst 1840-1940*, Rotterdam 1997.
2. R. Meischke, 'Het Amsterdamse fabrieksambt van 1595-1625', *Bulletin KNOB* 93(1994), 100-122.
3. Van der Woud 1997 (zie noot 1), 558 [dit 'zie noot' alleen bij veel/onoverzichtelijke noten]

- Als een tijdschrift de jaargang doorpagineert, dan volstaat het vermelden van de bladzijde(n) of kolommen, zo niet, dan moet ook het nummer van de aflevering worden gegeven;
- Een publicatie die voor de tweede en volgende keer wordt aangehaald, wordt vermeld als Auteursnaam jaartal publicatie (eventueel met extra verwijzing: zie noot x), pagina;
- Naar bladzijde(n) wordt verwezen **zonder** p of pp.; de bladzijde-nummers altijd volledig vermelden (124-125 en niet 124-25);
- Is publicatiejaar en/of publicatieplaats niet vermeld dan wordt volstaan met z.j. en/of z.pl. Zijn deze gegevens bekend uit andere bron dan worden zij vermeld [tussen vierkante haken];
- Als een tweede of latere druk is geraadpleegd, vermeld dan tussen vierkante haken wanneer de [eerste druk] verscheen;
- Voor verwijzing naar archieven is de notatie: Naam instelling, plaats (indien deze geen deel uitmaakt van de instellingsnaam), naam archief, inventarisnummer(s).

ILLUSTRATIES

Het is van groot belang dat hoogwaardige zwart/wit afdrucken van illustraties worden aangeleverd, bij voorkeur in afdrucken op formaat 18 x 24 cm. Het is in de regel ook mogelijk om illustraties digitaal aan te leveren, die zijn gescand op een resolutie van tenminste 300 dpi, bij voorkeur op een formaat van 18 x 24 cm in JPEG. Scans uit boeken zijn, vanwege het risico van dubbelrastering, niet toegestaan. De kosten voor het vervaardigen van afbeeldingen, alsmede de eventueel verschuldigde vergoedingen voor het gebruiksrecht van illustraties, kunnen in de regel niet bij de redactie van het *Bulletin KNOB* worden gedeclareerd. Overigens kunnen talrijke instellingen tegenwoordig ontheffing verlenen voor de kosten van het gebruiksrecht van illustraties uit hun verzamelingen en stelt de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten Zeist ten behoeve van publicatie in het *Bulletin* gratis foto's of scans beschikbaar, mits deze tijdig worden besteld.

BIJSCHRIFTEN ILLUSTRATIES

- Bijschriften dienen beperkt te blijven tot de noodzakelijke informatie. In sommige gevallen is extra informatie in bijschriften te prefereren boven storende uitwijdingen in de lopende artikeltekst;
- Volgorde: Plaats, adres, naam van het gebouw of object, precisering locatie en beschrijving, datering, ontwerper/architect/maker/kunstenaar (indien van toepassing), tussen haakjes: (bron/verblijfplaats, naam fotograaf, datum opname). Indien een gebouw niet meer bestaat, wordt dit vermeld. Eventuele volgende bijschriften van hetzelfde gebouw/object, mogen beknopter zijn;
- Bijschriften worden niet afgesloten met een punt.

VOORBEELDEN VAN BIJSCHRIFTEN:

- Afb. 2. Kampen, Oudestraat 119, Het Oude Vleeshuis, na restauratie in 1939 (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1960)
- Afb. 10. Tekening gevel Oude Vleeshuis met daarin de onderlinge verhoudingen aangegeven (tekening R. Stenvert op basis van opmeting A.A. Kok, 1994)
- Afb. 151. Den Haag, Lange Voorhout 15, interieur van Pulchri Studio, (foto A.J. van der Wal, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1999)
- Afb. 267. Rotterdam, Delftse Poort, zuidgevel. Kopergravure door B. Mourik, ca. 1773 (Gemeentearchief Rotterdam)
- Afb. 5. De restanten van het kasteel van de Heren van Amstel (dertiende

eeuw), zoals aangetroffen in de bouwput, Amsterdam, Noord-Zuidlijn metrotunnel, opgraving Afdeling Archeologie, Bureau Monumenten & Archeologie, Amsterdam (foto A. Staartjes, Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek, 2006)

BEHANDELING VAN VOORSTELLEN VOOR ARTIKELEN

* Indien de auteur dat wenst, kan er anonieme beoordeling plaatsvinden. Er dienen dan twee exemplaren van het concept ingeleverd te worden: Een exemplaar zonder de naam van de auteur en een dat op de eerste pagina bovenaan de naam (en instelling of adres, woonplaats) van de auteur en andere contactinformatie (telefoon, E-mail) bevat die alleen bij de hoofdredacteur bekend is.

Binnengekomen voorstellen worden aan twee deskundigen ter beoordeling voorgelegd, die binnen twee maanden na ontvangst hun reactie, opmerkingen, advies en/of commentaar aan de hoofdredacteur bekend maken. Vervolgens neemt de hoofdredacteur contact op met de auteur en bespreekt de mogelijkheden tot plaatsing in het *Bulletin*.

Bij plaatsing van een artikel heeft een auteur recht op ten minste vijf overdrukken.

Bij eventuele vragen kan contact worden opgenomen met de hoofdredacteur prof.dr Dirk J. de Vries. Zie hiervoor het colofon in elk nummer van het *Bulletin KNOB*.

BOEKBESPREKINGEN

Boekbesprekingen worden op verzoek van de boekredacteur van het *Bulletin KNOB* geschreven en worden binnen drie maanden na ontvangst van het boek ingeleverd. Na plaatsing mag de recensent het boek houden en men heeft recht op twee overdrukken van het betreffende Bulletin.

Slechts bij hoge uitzondering en alleen na overleg met de boekenredacteur, is het mogelijk een bespreking/recensie te leveren die meer dan **1500 woorden** telt. Noten blijven achterwege.

Een boekbespreking wordt voorafgaan door de relevante gegevens van het boek in de volgorde: auteur, *titel van het boek*, plaats van uitgave en uitgever, datum, aantal pagina's, aantal illustraties z/w en kleur, ISBN en prijs in EURO, en afgesloten met een witregel, gevolgd door de voorna(m) en in achternaam van de recensent.

Bij een kritische, overwegend negatieve bespreking kan de boekredacteur de auteur van de publicatie gelegenheid geven een beknopte reactie te schrijven die dan samen met de recensie wordt geplaatst.

Potentiële recensenten kunnen zich met een voorstel tot het recenseren van een recent verschenen publicatie melden bij de redacteur recensies, dr. F.H. Schmidt. Zie hiervoor het colofon in elk nummer van het *Bulletin KNOB*.

KNOB

Deze rubriek bevat berichten van het bestuur, zoals jaarverslagen, jaarredes van de voorzitter en verslagen van studiedagen. Wat dat laatste betreft kunnen deelnemers/leden zich ook als vrijwillige verslaggever aanmelden bij het bestuur of bij het bureau van de KNOB (omdat de menskracht om dit te doen veelal ontbreekt).

In deze rubriek kan ook een in-memoriam van een overleden lid of belangrijke persoon geplaatst worden. Verzoeken te signaleren welke rol die persoon heeft gespeeld op de terreinen van wetenschap, publicatie, monumentenzorg en KNOB.

MONUMENTENZORG EN ARCHEOLOGIE

Deze rubrieken zijn bedoeld voor nieuws, korte berichten voorzien van slechts enkele afbeeldingen (denk daarbij ook aan de bijschriften). Men kan bijzondere vondsten presenteren, standpunten ten aanzien van wetenschap en politiek uitdragen, veranderingen in wetgeving en ontwikkelingen in de samenleving signaleren, etc.

De naam van de auteur wordt achter het stuk vermeld en er hoeft geen CV of samenvatting te worden ingeleverd. Over het algemeen worden deze berichten in een lopend nummer geplaatst, in tegenstelling tot artikelen die een langere voorbereiding vergen en waarvan publicatie afhankelijk is van de samenhang met andere bijdragen.

